

Op zoek naar oude Joodse wijken in Midden-Europa en de oorsprongen van de Reformatie

Over het belang van het kennen van onze geschiedenis en dubbele snoeren van licht ('faith-minorities' + 'remnants') in His Story.

Een strijd tegen onze korte geheugen en een poging te leren van onze fouten, door te herdenken, zodat deze geschiedenis zich niet hoeft te herhalen, doch op een hoger plan getild wordt.

Een zomerreis (eind juli 2017) naar Praag via Kassel, Eisenach met de Wartburg, Erfurt en vanaf Theresienstadt terug naar Halle en Wittenberg, 500 jaar na de Reformatie.

Al jarenlang had ik de wens om de stad Praag te bezoeken. Een wens die toenam na het lezen van de historische thriller en 'pageturner' *Zoektocht naar de verloren Menora* van Jan en Sanne Terlouw uit 2014. De Menora, die meegenomen was door de Romeinen na de verwoesting van de tempel van Jeruzalem in 70 AD en nog steeds prijkt aan de Titusboog in Rome. Hun conclusie is, dat die weleens te vinden zou kunnen zijn op de zolder van een Joods museum in Praag!

Nog een andere reden was een nadere studie voor stichting-sense.nl naar de oorsprong van de Drie Manifesten van de Rozenkruizers uit begin 17^e eeuw, waardoor ik op het spoor kwam van Jan Amos Comenius uit Bohemen/Moravië, keizer Rudolf II en zijn ontmoeting met de beroemde Maharal, opperrabbin Judah Löw (van de golem-legende¹) en de tragedie van de Winterkoning Frederik die met Elizabeth Stuart vanuit Heidelberg na zijn overname van Bohemen vorm zou geven aan de Protestantse Unie van Europa, als tegenwicht van de door jezuïeten gevormde Liga.

Mede geïnspireerd door de Continental Heritage Tour van het Schumancentre², besloten mijn vrouw en ik toch met de auto te gaan i.p.v. met het vliegtuig. Pogingen om een hotelkamer te boeken i.c.m. een goedkope vlucht waren standaard ongunstig wat betreft aankomst- en vertrektijden. Rechtstreeks duurt een autorit naar Praag slechts 7 uur volgens Google Maps. Om niet in een keer de hele rit te hoeven maken, besloten we zowel op heen- als terugreis ergens onderweg te overnachten.

We maakten een tussenstop bij het Landesmuseum³ in Kassel, documenta-stadt,⁴ in de deelstaat Hessen. Hier maakten we nader kennis met landgraaf Filips I van Hessen, bijgenaamd Filips **de Grootmoedige**

¹ 'een man van klei (modder uit de rivier Vltava)' tot leven gebracht door middel van uitspreken van Hebreeuwse letterwoorden van de zgn. onuitsprekelijke naam van God, om de gemeenschap te verdedigen tegen aanvallen van Jodenhaters. De golem werd echter zo sterk, dat hij zich zowel tegen de Joodse vervolgers keerde als tegen de Joden zelf, waarna hij door weer andere letterwoorden levenloos gemaakt werd en in stukken uit elkaar viel. Door deze gebeurtenis schrokken de inwoners van Praag en toen werd de rabbi beloofd dat de aanvallen op de Joden zouden stoppen. De stukken heeft hij bewaard en liggen volgens weer een andere legende op de zolder van een van de synagogen.

² <http://www.schumancentre.eu/courses-events/continental-heritage-tour>

³ Voor impressie, zie deze galerij-afbeeldingen: <http://nordhessen-blende.de/index.php/livestyl/item/669-eroeffnungswochenende-im-neugestalteten-hessischen-landesmuseum>

⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=nZ66cjt0f2g>

(Marburg, 13 november 1504 - Kassel, 31 maart 1567). Hij was afkomstig van het vorstenhuis Hessen, een afscheiding van het hertogdom Thüringen. Hij was een van de belangrijkste vorsten van de Reformatie in het Rooms-Duitse Rijk. In 1521 ontmoette Filips Maarten Luther voor de eerste maal. Filips' houding ten opzichte van zijn ideeën was eerst twijfelend maar toch geïnteresseerd.

In 1525 sloeg hij samen met zijn schoonvader Georg van Saksen de Duitse boerenopstand o.l.v. Thomas Müntzer neer. Hij volgde zijn schoonvader evenwel niet in zijn anti-lutheraanse alliantie. In 1527 stichtte Filips in Marburg de eerste protestantse universiteit ter wereld, naar hem vernoemd. In 1529 werden de eerste liturgische handboeken volgens het lutheranisme in Hessen verdeeld. Filips zou een van de machtige leiders worden van het Schmalkaldisch Verbond en gekant blijven tegen de autoriteit van de Rooms-Duitse keizer Karel V. De oprichting van dit verbond was een vervolg op de voorlezing aan keizer Karel V van de protestantse bekentenis, de Confessio Augustana, op de Rijksdag van Augsburg van 1530.

Onze eerste overnachting hadden we gepland in een hotelletje nabij Eisenach⁵, waar Luther ooit op school is geweest, evenals Johann Sebastian Bach. Wat langzaam doch uiteindelijk sterk doordrong was, dat Duitsland groots heeft uitpakt met Luther 2017 500 Jahre Reformation, vooral in Thüringen:

⁵ Hotel Bamberger Hof in Wutha-Farnroda

Dat drong pas goed door na bezoek aan een 1 van 3 de [nationale speciale tentoonstellingen](#) over Luther in de Wartburg: [Die volle Wucht der Reformation](#)

Tijdens zo'n tentoonstelling blijkt dan hoe gebrekkig de kennis en de beeldvorming is, die we al of niet meekrijgen of onthouden hebben. Wat mij persoonlijk het meest verbaasd heeft is, dat grootste deel van het leven van Luther zich hoofdzakelijk in de voormalige DDR heeft afgespeeld, en dus de vraag oplevert: hoe die socialisten daarmee zijn omgegaan. Luther en zijn impact is daar eenvoudig niet weg te denken, dus hoe hebben ze dat kunnen doen. Ik heb wel begrepen dat ze meer met Thomas Müntzer op hadden. Hij was nl. degene die de boerenopstanden tegen de adel opzette en door de socialisten vereerd werd als een echte revolutionair die gevochten had voor de arbeidersklasse. In dat opzicht was Luther toch voor de adel.

Mijn vraag was ook: hoe verging het Luther, nadat hij – volgens de overlevering⁶ - zijn 95 stellingen aan de deur van de slotkerk in Wittenberg in Saksen-Anhalt (Oost-Duitsland!) had 'gespijkerd'? Ik heb namelijk vorig jaar ook een boek met weliswaar slechts 15 stellingen gepubliceerd. Op zijn minst heb ik begrepen dat ook hij het zonder support niet had gered. Dat bleek alleen al uit de toevlucht die hij kreeg op de Wartburg. Daar, in Eisenbach en Erfurt en vooral in Wittenberg heb ik opnieuw mogen ondervinden, hoeveel rijker aanschouwelijk onderwijs is dan het lezen van vele boeken. Een plaatje zegt nog altijd meer dan duizend woorden.

Zo drong het op de Wartburg pas goed tot mij door dat Luther in 1517 al 34 jaar oud was én op moment feitelijk universiteitsprofessor, die zoals gebruikelijk was, op het mededelingenbord van de slotkerk zijn stellingen over de afluathandel plaatste als uitnodiging tot een academisch dispuut, n.a.v. van de kwalijke afluathandel van Johann Tetzel, de gewezen en veroordeelde ex-dominicaan, die aartsbisschop Albrecht van Brandenburg (en later ook Maagdenburg) en paus Leo X (een Medici) voor hun karretje hadden gespannen om hun geldnood te lenigen, voor én hun inhaligheid en voor de financiering van de Sint Pieter in Rome.

Ook heb ik daar pas begrepen dat hij op de Wartburg (na zijn ontvoering, cq, vlucht na de Rijksdag in Worms in 1521) weliswaar het Nieuwe Testament in 9 weken had vertaald in het Duits, doch pas later het Oude Testament en dat ook zeker niet in zijn eentje. Doch ook met de hulp van de tools van Erasmus en vooral met die van zijn vriend en humanist Philip Melanchton, wiens oud-oom niemand minder dan

⁶ <https://luther.wursten.be/heeft-luther-echt-de-95-stellingen-vastgenageld/>

de vermaarde **Johann(es) Reuchlin** (1455-1522) was, dé hebraïst en grammaticus van zijn tijd, die was afgereisd naar Padua om in de leer te gaan bij **Pico della Mirandola** (1463-1494), dé Italiaanse christenhumanist en 'christelijke kabbalist' van zijn tijd.⁷ Reuchlin nam les bij joods-Italiaanse filosoof, arts, bijbelexegeet en rabbi **Obadja Sforno** (1475-1550). Hij schreef: '*De taal van de Hebreeën is eenvoudig, onbedorven, heilig, beknopt en duidelijk.*' In 1506 publiceerde hij zijn *Rudimenta hebraici*⁸, het eerste Hebreeuwse leerboek van christelijke zijde.⁹

Deze Reuchlin heeft het nog opgenomen tegen de bekeerde jood Johann Pfefferkorn (dominicaan), die in zijn 'ijver' die tijdens de inquisitie (1507) de boeken van de Joden, met name de Talmoed wilde laten verbranden. Hij stelde openlijk dat het niet bevorderlijk was voor het christendom om joodse geschriften te verbranden, integendeel: de bijbelcommentaren van Rasji, Ibn Ezra en Dave en Mozes Kimchi waren zijns inziens van enorm belang voor de christenen om de Schrift recht te verstaan. Reuchlin betoogde zelfs dat Joden als gewone burgers van het Heilige Roomse Rijk moesten worden beschouwd, met dezelfde rechten als iedereen.

Tevens begreep ik dat het in Wartburg was, dat hij zijn baard liet staan, doch ondanks deze ridderlijke vermomming als Jonker Jörg, hij steeds een monnik gebleven is en een bijbelprofessor. Opmerkelijk was ook te ontdekken dat ook in 1817 (na Napoleon en het Weense congres) en 1917 (1^e Wereldoorlog en Russische revolutie) en 1933 (450^e geboortejaar, toen Hitler kanselier werd) Luther herdenkingen zijn geweest en iedereen Luther voor zijn karretje probeerde te spannen.

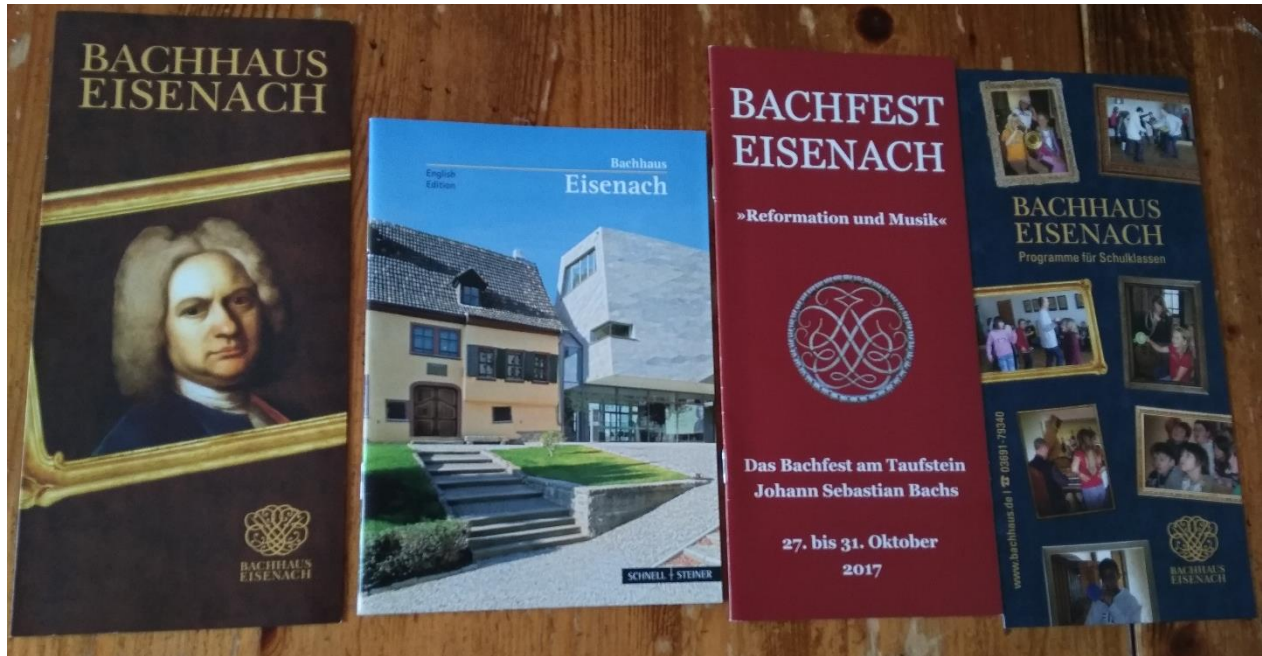
⁷ Already proficient in Latin and Greek, he studied Hebrew and Arabic in Padua with Elia del Medigo, a Jewish Averroist, and read Aramaic manuscripts with him as well. Del Medigo also translated Judaic manuscripts from Hebrew into Latin for Pico, as he would continue to do for a number of years. It was in Perugia that Pico was introduced to the mystical Hebrew Kabbalah, which fascinated him, as did the late classical Hermetic writers, such as Hermes Trismegistus. The Kabbalah and Hermetica were thought in Pico's time to be as ancient as the Old Testament, and for that reason, he accorded them an almost scriptural status. Pico believed that an educated person should also study the Hebrew and Talmudic sources, and the Hermetics, because he believed they represented the same concept of God that is seen in the Old Testament, but in different words.

⁸ <http://www.library.illinois.edu/rbx/exhibitions/Reuchlin/essay-section3.html>

⁹ Een Dubbelsnoer van licht (2014), W. Ouweneel, p. 389

Bezoek en wandeling in Eisenach

Eisenach was niet de plaats waar hij geboren was als Maarten Luder¹⁰ (dat was in Eisleben, waar hij een dag voor 11 november geboren werd en dus vernoemd werd naar St. Maarten van Tours) ook zou sterven), maar wel de plaats waar hij van 1498-1501 naar de Latijnse school ging.¹¹ (Van 1490-1496 trivialschool¹² toen hij nog woonde in Mansfeld en 1497 in Maagdenburg¹³). Dezelfde school waar 2 eeuwen later ook Johan Sebastiaan Bach naar school ging. Het Bachhuis in Eisenach is het oudste museum dat aan hem gewijd is. Bachs composities zijn nu los te denken van de invloed van Luther!

¹⁰ Hij heeft net als Philip Melanchton (Grieks voor Schwarzberg) zijn naam veranderd. Via de term 'erleuchtet', kwam hij op de Luther.

¹¹ <http://www.digibron.nl/search/detail/ea6f1c51293f94900259bae34c83baaa/de-onbekende-jeugd-van-maarten-luder>

¹² de eerste drie van zeven vrije kunsten, namelijk grammatica, retorica en dialectiek

¹³ Later dit najaar opent daar een nieuwe tentoonstelling: <http://www.khm-magdeburg.de/ausstellungen/vorschau/>

Hier bevinden zich vanaf 1482 ook de beide gebouwen van de broeders van het gemene leven. Als Maarten in het broederhuis aankomt, is de beweging van het gemene leven al zo gegroeid, dat er inmiddels twintig broeders wonen. Deze volgelingen van Geert Groote uit Deventer (1340-1384) oefenen zich in de navolging van Christus, zoals Thomas a Kempis (1380-1471) deze later heeft beschreven. Voor Maarten is dit een openbaring. Voor invloed van Geert Grootte en andere mystici, zoals Eckhart, Heinrich Seuse en Jan van Ruysbroek, lees <https://www.pg-winschoten.nl/2017/05/08/luther-biografie-deel-4/>. Diezelfde Geert Grootte schijnt zelfs ergens tussen 1358 en 1366 in Praag te zijn geweest.

In zijn voormalige ouderlijk huis, dat nu een eveneens een museum is, is nu een speciale tentoonstelling over: KETZER, SPALTER, GLAUBENSLEHRER – LUTHER AUS KATHOLISCHER SICHT. Een tentoonstelling¹⁴ over wanneer en hoe het imago van de katholieke van Luther veranderde: De innovatieve tentoonstelling route voert door het de met conflicten geteisterde geschiedenis 1517-2017 en legt uit waarom Luther aan katholieke zijde niet langer als "ketter" en "splitter", maar als een prominent figuur in de kerkgeschiedenis gezien wordt en zelfs als "geloofsleraar". Een citatenwand in de tentoonstelling toont op indrukwekkende wijze hoe zich in de loop van de tijd de Katholieke weergave van Luther ook positiever wordt. Paus Johannes Paulus II beschreef hem in 1980 als "een leraar in het geloof." De voormalige Vatikan "oecumenische minister," Kardinaal Walter Kasper, zei in 2016: "Je zou de jonge Luther kunnen beschrijven als een hervormings-katholiek." En de voorzitter van de Duitse bisschoppenconferentie, kardinaal Reinhard Marx, beval Luther aan als 'bombastische figuur' en 'indrukwekkend zoeker van God'.

Wij hadden helaas onvoldoende tijd meer, om die tentoonstelling te bezoeken. Onze interesse gold toch meer zijn houding naar de Joden, waarover we dan ook een heel speciaal geïllustreerd boekje tegenkwamen en dus i.p.v. de entree gekocht hebben. Later in Wittenberg kregen wij pas door dat dit boek in feite een catalogus is van een rondreizende tentoonstelling, toen wij dus de originele panelen zagen.

¹⁴ <http://www.lutherhaus-eisenach.com/de/das-lutherhaus/sonderausstellung.html>

Het Zinzendorfhuis in Neudietendorf

Op weg naar Erfurt wilde ik naar het Zinzendorfhuis waarover ik in een folder in Eisenach en op de website¹⁵ had gelezen. Het ziet er ogenschijnlijk indrukwekkend uit.

Eenmaal ter plekke kon tot onze teleurstelling de dame achter de receptie ons nauwelijks iets vertellen over Nikolaus graaf van Zinzendorf¹⁶ (1700-1760), de grondlegger van de Hernhutter broedergemeente noch over de geschiedenis van dit oord, dat in ieder geval ver weg staat van wat de gemeenschap in Hernnhut ooit was.

Het Evangelischeszentrum Zinzendorfhuis in Neudietendorf ligt voorbij Gotha en nog voor Erfurt en is in 1786 ingewijd als het Zusterhuis van de Hernhutter Broedergemeente. Sinds 1949 is het een christelijk, modern 'Tagungshaus' (vergelijk diakonessenhuis in Amerongen). Het complex bevat diverse instanties waaronder de Evangelische Akademie Thüringen en -Mediacentrum en een Pedagogisch-Theologisch Instituut van de Evang. Kerk in Midden Duitsland

Erfurt en het Joodse leven

Het was hier, de hoofdstad van de deelstaat Thüringen, dat Luther 22-jaar oud in 1505 als monnik intrede deed in het Augustiner-klooster, en daar een eigen Latijnse Bijbel in zijn handen kreeg en lectuur las van de *Broeders des gemeenen leven* (uit Deventer). Hij verbleef hier tot 1511. Maarten Luther werd in de plaatselijke kathedraal tot priester gewijd. Ieder jaar, op 10 november tijdens de viering van Sint Maarten, viert Erfurt op het plein voor de kathedraal de verjaardag van Luther en herdenkt tegelijkertijd Sint Maarten.

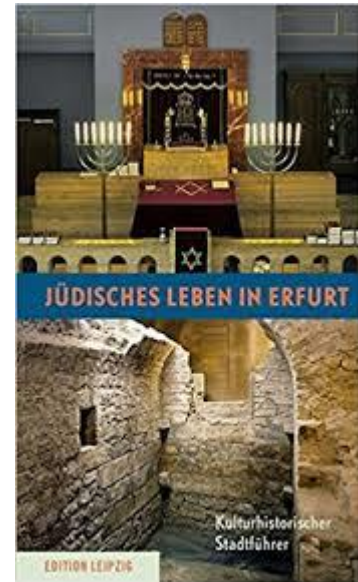
Onze interesse hier ging echter meer uit naar - wat ik gelezen had – de oude stad en zijn joodse wijk en de oudste nog bestaande synagoge in Europa uit de 11^e eeuw (!) en een achter de Krämerbrug¹⁷ in 2007

¹⁵ <http://zinzendorfhuis.de/index.htm>

¹⁶ Al tijdens zijn studietijd had hij een gelofte afgelegd dat hij zich altijd zou bekommeren om het joodse volk. Voor hem betekende dit primair de zending onder de Joden; zo werd een van zijn zendelingen naar Amsterdam gestuurd om de Joden te bekeren. (Dubbelsnoer van Licht, Ouweneel, p. 445)

¹⁷ de langste doorlopend met huizen bebouwde en bewoonde brug in geheel Europa. Oorspronkelijk was de 120 m lange Krämerbrücke bebouwd met 62 smalle huizen, die later tot 32 huizen werden

ontdekte 700 jaar oude mikwe. Op 27 oktober 2009 werd de synagoge als tentoonstellingsruimte voor het joodse leven in Erfurt geopend. Het bevat een schat verstopt tijdens de pestpogrom uit 1349, en pas gevonden in 1989.¹⁸ Uit die tijd dateren ook de Erfurt Hebreeuwse teksten (met een Tosefta uit de 12e - 14e eeuw)!¹⁹ Oorspronkelijk een bundel van 17 manuscripten van de middeleeuwse Joodse gemeenschap in Erfurt, kwam in de handen van de Erfurt-Raad tijdens de pestpogrom in 1349 en heet de "Erfurt Collection". Deze waardevolle manuscripten werden opgeborgen tot de tweede helft van de 17e eeuw in de bibliotheek van Erfurt, en verschenen vervolgens in de inventarisatie van de bibliotheek van het Evangelische 'Ministry' in het Augustijnse Klooster, waarna ze aan de Koninklijke Bibliotheek in Berlijn werden verkocht voor conservering.

Voor mij speelde vooral de vraag, in hoeverre en zo ja waar Luther zelf met Joden in aanraking was gekomen. Wel in deze plaats zou je denken dus! Doch ten eerste werd de hele Joodse gemeenschap na de pestpogrom in 1349 'ausgelöscht'. In de pestepidemie van de zgn. zwarte dood sterven van 1347-1353 bijna 25 miljoen doden! De Joden werden beschuldigd van bronnenvergiftiging. In 1354 werden opnieuw Joden toegelaten dankzij de aartsbisschop van Mainz (belast met der 'Judenschutz' en dus inkomstenbron) incl. nieuwe tweede synagoge achter het middeleeuwse raadhuis. Doch in 1454 wordt de Jodenbescherming opgeheven en moeten alle Joden de stad verlaten. Hier kwam pas eind 18^e eeuw een eind aan en pas vanaf de Franse tijd (1806-1814) werden weer burgerrechten verleend.²⁰ Kortom: toen Luther hier verbleef waren Joden persona non grata!²¹ Gezien onze beperkte tijd – moesten wij volstaan met een impressie en hebben ter compensatie bij het Bureau voor Toerisme het boekje "Jüdische leben in Erfurt"²² gekocht.

Praag, kunstzaal van Europa²³

De indrukken van en herinnering aan deze stad zijn niet anders dan overweldigend, zeker toen we op het grote marktplein kwamen, dat minstens 4x zo groot is als de Dam in Amsterdam en minstens zoveel

samengevoegd. Op de Krämerbrücke bevinden zich galerijen en kleine winkeltjes met Thüringse blauwdruk stoffen, handgeschilderde keramiek, glas uit Lauscha, sieraden, houtsnijwerk.

¹⁸ Hij weegt bijna 30 kilo en bestaat uit 3142 Franse zilveren munten, 14 zilverbaren en meer dan 600 unieke zilveren en gouden voorwerpen, zoals serviesgoed, sieraden, ringen, broches en gespen.

¹⁹ <http://juedisches-leben.erfurt.de/jl/de/mittelalter/handschriften/schriften/index.html>

²⁰ https://de.wikipedia.org/wiki/Geschichte_der_Juden_in_Erfurt

²¹ In Luthers woon- en verblijfplaatsen leefden toen geen Joden, alleen in Eisleben (tot 1547). Zijn weinige persoonlijke contacten met Joden gingen daarvan uit, waaronder in 1525 een ontmoeting met twee of drie rabbijnen, waarna hij zijn negatieve oordelen over hen versterkt had. Hij en zijn vrouw Katharina von Bora verdachten joodse artsen hem te willen vermoorden. Zijn beeld van joden werd minder bepaald uit eigen ervaring, dan uit anti-Joodse vooroordelen, zijn interpretatie van de Bijbel, intra-christelijke conflicten en religieuze en politieke doelen.

²² <http://juedisches-leben.erfurt.de/jl/en/index.html>

²³ 'To write even one verse, one must have seen many cities, men, and things', wrote the great poet Rainer Maria Rilke, born in Prague, which was then in Austria-Hungary, in 1875. Of his birthplace, which he left at the age of 21, he also wrote: 'The city of pinions and towers is strangely built: the great sound of History never dies down. The reverberating echo of days makes the faded walls vibrate. Brilliant names shine as secret light from silent palaces. God hides himself in the shadows of High Gothic churches. In silver tombs, the decomposed bodies of saints are like pollen between metallic petals.'

meer toeristen telde, met overal gidsen met hun paraplu's, die klaarstonden om al die honderden toeristen een 'free tour' [=o.b.v. fooi] te geven. Zo'n stadswandeling in de oude stad en de joodse wijk zijn een perfecte manier om een eerste indruk te krijgen. De tweede dag hebben we zelfs geboekt voor een all-inclusive tour, inclusief diner in een middeleeuws restaurant en boottocht, waarbij je zelfs vanaf je hotel wordt opgehaald en je start bij het grootste kasteelcomplex en burcht van Europa. Illustratief voor de populariteit van Praag, was een jong koppel uit India (Bombay) die speciaal een tour naar Midden-Europa maakten. Niet naar Londen, Brussel of Parijs, gevreesd nu vanwege bomaanslagen, maar naar Wenen, Salzburg, Boedapest en Praag!

Nadat wij bij metro Muzeum, voor het eerst bovengronds kwamen, zagen wij voor het enorme reeds lang in restauratie zijnde Neorenaissancistische Nationaal Museum (1890) het enorm hoge bronzen ruitersstandbeeld (1912) van Wenceslaus staan. Het Wenceslausplein (750 meter lang en 60 meter breed) in Praag draagt sinds 1848 zijn naam. De plek waar de latere president Vaclav Havel in 1989 zijn befaamde protestspeeches hield tijdens de 'Fluwelen Revolutie'. Vlakbij is ook het monument voor de slachtoffers van het communisme, zoals Jan Palach die zichzelf in 1969 in brand stak uit protest tegen de invasie door de Warschaupactlanden. Aan dit plein zijn naast talloze hotels, restaurants en clubs ook een paar boekwinkels te vinden, met als grootste neo-Luxor.

Wenceslaus (ca. 905 – 929/935) is de beschermheilige van Bohemen en van Tsjechië. Omstreeks 925 nam hij na smeekbede van het volk de macht over van zijn heidense moeder die een antichristelijk bewind voerde en plaatste het hertogdom onder de protectie van het Duitse Rijk. Op zijn gezag vierde de Kerk in Bohemen de liturgie niet langer in de Byzantijnse ritus, maar in de Latijnse. Wenceslaus was een vroom en deugdzaam man. Zijn liefde voor de eucharistie is legendarisch: het verhaal ging dat hijzelf de tarwe voor hosties zaaide en de druiven voor de miswijn zelf perste. Wenceslaus had de gelofte van maagdelijkheid afgelegd.

In een samenzwering van zijn moeder en zijn broer Boleslav werd hij vermoord op 28 september 935. Zijn lichaam werd in stukken gehakt en begraven op de plaats van de moord. Zijn broer volgde hem op als Boleslav I maar kreeg berouw over zijn misdaad, deed boete en beval de relieken van zijn broer over te brengen naar de Sint-Vituskerk in Praag.

In 1096 vond door de opmars van legerbenden van kruisvaarders de eerste pogrom in Praag plaats. Tijdens deze pogrom werden Joden in een afgesloten met hoge muren omgeven getto gevestigd. Er leefden toen ongeveer 18000 Joden binnen dit getto. Zij werden naar het doopvont gesleept en allen die zich verzetten, werden gedood. Toen de 'dopelingen' naar Polen en Hongarije emigreerden [vluchtten], gelastte de Boheemse vorst Wratislav II al hun have en goed in beslag te nemen. "Gij hebt immers" verdedigde hij zijn beleid, "uit uw Jeruzalem geen enkele rijkdom mee naar Bohemen gebracht: gij zijt naakt het land binnengekomen, naakt moet gij weer vertrekken". [Werner Keller, ... En zij werden verstrooid onder alle volken p. 203].

In 1215 jaar werd de Joodse wijk, omringd door een muur en volgens de bepalingen van het Vierde Concilie van Lateranen een getto genoemd.

In de 13e eeuw werden de Oude Stad (1231) en de Kleine Zijde (1257) gesticht: In 1257 stichtte en versterkte koning Premysl Otakar II (1232-1278) de nieuwe stad die aan de linkeroever van de rivier ligt. Tijdens zijn regeerperiode werd in 1262 een *Statuta Judaeorum* ingevoerd. Dat hield in dat Joden in hun getto zelfbestuur verkregen.

Prague is the old provincial capital of a hundred bell towers, peopled by the immortal beauty of Roman, Gothic, Renaissance, and Baroque art. <http://www.airfrance.fr/travel-guide/prague>

In 1320 werd het gebied rond de burcht omgedoopt tot Hradcany, oftewel 'Burchtgebied'. De oude burcht uit de negende eeuw liet hij geheel verbouwen.

In 1348 was er dankzij Karel IV in Praag een universiteit²⁴ opgericht, die al spoedig faam verwierf, waardoor Praag een Europese cultuurstad was geworden. Dagelijks lopen er nog steeds talloze voetgangers over de beroemde Karelsbrug met zijn indrukwekkende beelden over 502 meter via een gotische bruggetoren in de oude stad (1380).²⁵

In 1648 werd de oude stad op het nippertje van de Zweden gered toen de wapenstilstand midden op de brug werd getekend.

Deze Karel IV (1316 - 1378) was Duits koning vanaf 1346, koning van Bohemen vanaf 1347, koning van Italië vanaf 1355 en keizer van het Heilige Roomse Rijk vanaf 1355.²⁶ Hij bevorderde in Bohemen en Moravië de Franse en Duitse cultuur. Hij gaf de opdracht om de St. Vituskathedraal²⁷ verder op te bouwen, liet de Wenceslas-kroon smeden en liet Praag aanzienlijk vergroten door de aanleg van de huidige 'Nieuwe' Stad. Ook bouwde hij de Karelsbrug ter vervanging van de Judithbrug en vele andere bouwwerken. Karel IV, die een autobiografie in eigen handschrift schreef, *Vita Caroli*, stierf in 1378. Karel IV wordt tot op de dag van vandaag wel 'Vader des Vaderlands' genoemd. In een Tsjechische versie van Grootste Nederlander allertijden, brachten in 2006 70.000 Tsjechen hun stem uit en kozen voor Keizer Karel IV, als de grootste Tsjech allertijden. Ironie wil dat de Duitsers dat ook doen. Hij was immers keizer van het Heilige Rooms Rijk. Historica Eva Doležalová test dit beeld en typeert hem als een pragmatist, een spindokter, doch inderdaad ook als een legendarische heerser. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Wenceslaus IV (1378-1400). Hij verplaatste zijn residentie van de Praagse burcht naar het Koningspaleis in de Oude Stad. Zijn vader had in 1356 het 'jodenregaal' overgedragen aan de keurvorsten, d.w.z. het recht joden op te nemen en belastingen op te leggen. Alleen de gouden penning, de hoofdelijke belasting voor joden, hield hij zelf. Wenceslaus echter, schold twee keer, in 1385 en 1390, zijn onderdanen hun zgn. jodenschuld kwijt tegen betaling van een luttele somma aan hem, de koning. Daardoor waren de joden hun geld kwijt.²⁸ In het jaar 1389 vielen het Joodse Pesach (Pascha) en het Christelijke Pasqua (Pasen) samen. Daar hadden en kregen de Joden geen toestemming voor. Nadat de wijk in brand was gegaan, namen de Joden hun toevlucht in de Altneusynagoge, waar zij de naam "Kiddush ha-Shem" heiligden. Door eerst de kinderen en daarna zichzelf te doden. In plaats van te onderwerpen aan een rechtermoord of gedwongen doop, de traditionele oplossing dus sinds de Romeinse vervolgingen!

Door de betrekking met het koningshuis met Engeland, studeerde een aantal Tsjechen rond 1382 te Oxford.²⁹ Zij brachten John Wycliffe's leer over naar de universiteit van Praag, waar de professor en prediker **Johannes Hus** (1369-1415) de grootste verkondiger van zijn leer werd: dat de kerk geen wereldlijk bezit hoort te hebben en dat de bron van zijn kritiek, de Bijbel, voor allen in hun eigen taal toegankelijk moest zijn. Zijn gehoorzaamheid aan de Bijbel bracht Wycliffe (1330-1384) tot een aanval

²⁴ https://nl.wikipedia.org/wiki/Karelsuniversiteit_Praag

²⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=vtS07xa2Plo> : CHARLES BRIDGE in beautiful PRAGUE, Czech Republic. High quality video.

²⁶ Karel was de zoon van Jan de Blinde, koning van Bohemen en de kleinzoon van Hendrik VII, de toenmalige Roomse keizer. Zijn moeder was Elisabeth I van Bohemen, de zuster van Wenceslaus, de laatste der Přemysliden.

²⁷ St. Vitus is een martelaar uit de 3^e eeuw, die stond tussen leeuwen die hem moesten verslinden, maar die hem slechts likten. Hij is de patroonheilige van de dansers en wordt vaak te hulp geroepen bij epilepsie.

²⁸ De joden in Duitsland, Gidal, p. 52-53.

²⁹ Anna van Bohemen (16), de dochter van Karel IV en zijn 4e vrouw Elisabeth van Pommeren trouwde in 1382 met koning Richard II van Engeland (1367-1400). William Shakespeare wijdde een toneelstuk met de titel *The Tragedy of King Richard the Second* aan het leven van Richard II.

over de hele linie: op de hiërarchie, de monnikenorden, de heiligen- en relikwieënverering, het pausdom en nog veel meer.

Het is bekend dat de vroege protestantse hervormer, Jan Hus (1369-1415), vermoedelijk vriendschappelijke relaties had met de Joden in Praag en vooral met Rabbi Avigdor Kara. Op de grafsteen van Avigdor Kara - de oudste op de begraafplaats in Praag, krijgt zijn vader het epithet van een martelaar. Hij werd vermoedelijk gedood in dit bloedbad. Vermoedelijk studeerde Hus al tijdens de noodlottige Pasen van 1389 aan de universiteit en had de gebeurtenissen van dichtbij moeten zien en vervuld zijn van walging! Barbara Newman heeft aparte studie aan deze pogrom gewijd: [*The Passion of the Jews of Prague*](#), *The Pogrom of 1389 and the Lessons of a Medieval Parody*.

In het boek *Oost-Europa in de Spiegel, cultuurhistorische en literaire verkenning* van Peter Krug las ik dat prof. Jac. van Ginneken in zijn *Geert Grootte's levensbeeld naar de oudste gegevens bewerkt* (1942) beweert dat **Geert Grootte** 'al of niet met een groep Vaganten' zich **omstreeks 1360 naar Praag** had begeven om aan te geven dat de Devotio Moderna toch niet uitsluitend als een Nederlandse beweging gezien kan worden. Zo had Florens Radewijns, leerling en opvolger van Geert Grootte en later de stichter van Windesheim in 1378 zijn magistertitel in de theologie aan deze universiteit van Praag behaald!

Geert Grootte was evenals de Tsjechische reformatoren **Jan Milic** van Kremsier (1325-1374) en **Konrad Waldhauser** (±1325-1369), voorlopers van Hus dus, voorstander van het gebruik van de volkstaal naast het Latijn. Net als Milic en Waldhauser keerde Grootte zich fel tegen het concubinaat en joeg hij net als zij de clerus en de bedelmonniken tegen zich in het harnas. Het werk van Milic en zijn gemeenschap van het 'Nieuw Jeruzalem', die de eenvoud en de zuiverheid van het geloof wilden bewaren en versterken tegenover het verdorven 'Babylon', leefden mannen en vrouwen weliswaar gescheiden, maar zonder kloosterregel. De inquisitie begon een proces tegen Milic, die naar Avignon was getogen om zich bij de paus te verdedigen. Toch overleed hij nog vòòr zijn aankomst. Na zijn dood werd het 'nieuw Jeruzalem' opgeheven en werd zijn werk voortgezet door Matthias van Janov, die op zijn beurt de Praagse magister Jan Hus beïnvloedde, die door zijn preken in de volkstaal grote invloed verwierf.

Zo ook de hervormer Johannes Hus, die zich eveneens keerde tegen de rijkdom en de verwereldlijking van de clerus, die pleitte voor de Tsjechische moedertaal in de kerk, de Tsjechische orthografie verbeterde en het Tsjechische geestelijke volkslied en de literatuur bevorderde en wel aan diezelfde universiteit, waar hij in zijn studentenjaren – als bijbaantje bij de Praagse universiteitsbibliotheek – Wycliffe's werken integraal had moeten kopiëren op duur perkament, doch later als rector van de Praagse Universiteit het academische proza van Wycliffe wist te vertalen naar krachtige, heldere boeken en preken

Koning Sigmund, de derde zoon van Karel IV, wilde graag vrede stichten en wist Hus over te halen om onder zijn belofte van zijn koninklijke bescherming deel te nemen aan het concilie van Konstanz (1414-18)³⁰ voor een godsdienstgesprek met zijn tegenstanders. Die bescherming stelde echter niets voor, want hij werd daar spoedig gevangengenomen en gemarteld en uiteindelijk op zijn verjaardag, 6 juli 1415, wegens ketterij veroordeeld tot de brandstapel. Toen Sigismund behalve keurvorst van Brandenburg, vanaf 1387 koning van Hongarije, vanaf 1411 Rooms koning in 1419

³⁰ Gedurende 3 jaar werden ong. 45 grote zittingen gehouden met nog tientallen kleinere bijeenkomsten. Paus Johannes XXIII (die Alexander V was opgevolgd) werd nog in 1415 gedwongen zijn functie neer te leggen. In datzelfde jaar trok ook Gregorius XII zich terug, zodat er nog maar één paus overgebleven was, de Spaanse Benedictus XIII. Twee jaar later werd ook hij afgezet. De hussieten hielden vast aan hun eis, dat christenen zowel het brood als de wijn moesten ontvangen. Gewoonte was dat ze slechts het brood ontvingen. Van de wijn (het bloed van Christus) zou bij gebruik enkele druppels verloren kunnen gaan. Het concilie verbood dit. In 1415 werd Wycliffe veroordeeld. Zijn lichaam werd uit de gewijde grond opgegraven en in 1427 verbrand.

ook koning van Bohemen werd, begonnen de schrikwekkende Hussieten-oorlogen, die tot 1436 geduurd hebben. Het ging tegen de koning en de kerk. H. Berkhof schrijft in zijn *Geschiedenis der kerk* (geschreven tijdens zijn gevangenschap in de Tweede Wereldoorlog): *“Moordend en brandend trokken ze [de radicalen] door het land, vooral de kloosters verwoestend. Wonderlijke apocalyptische en communistische denkbeelden vermengden zich met hun hervormingsijver. Ze gevoelden zich de werktuigen van het goddelijk gericht en wilden een nieuwe theocratie oprichten. In hun overspannen idealisme en wrede methoden doen ze aan de latere Wederdopers denken.”*

Niettemin staat er midden op het zeer ruime Plein Oude Stad een zeer groot en reusachtig monument van professor en prediker Johannes Hus, ontworpen op zijn 500ste sterfdag in 1915. Er zijn twee groepen mensen te zien, de zegevierende troepen en de tot ballingschap gedwongen protestanten 200 jaar later. Een jonge moeder symboliseert de nationale wedergeboorte. Hiertussen staat Hus, met de uitstraling van een man die liever afscheid neemt van zijn leven dan van zijn overtuiging.

Op dit plein is óók een gedenkplaat onder de erkerkapel waar de namen van 27 protestanten te lezen zijn, die hier op 21 juni 1621 op last van de katholieke keizer Ferdinand II weden geëxecuteerd als gevolg van de Slag bij de Witte Berg, waarop een grote protestantse emigratie, de Contrareformatie en verduitsing volgde. Op 8 november 1620 vond op de Witte Berg (Bílá hora) bij Praag een veldslag plaats die bepalend zou zijn voor de komende 300 jaar in de geschiedenis van Tsjechië. In de slag op de Witte Berg stonden er 30.000 Tsjechen onder leiding van **Christiaan van Anhalt** tegenover het 27.000 koppige gecombineerde leger van de Heilige Roomse Keizer **Ferdinand II**, de Spaans-Vlaamse hertog van Tilly Johann Tserclaes en van de graaf van Bucquoy.

Hoewel de protestantse opstand in Tsjechië tot die tijd voorspoedig was gegaan, werd deze slag een fiasco. De Tsjechische Opstand was erop gericht de religieuze privileges van Tsjechië te behouden toen Ferdinand II Heilig Rooms Keizer werd: Ferdinand II was fel anti-calvinist, en vele hoge Protestantse Tsjechische edelen zagen zich bedreigd in hun privileges. Het begon met de Tweede Praagse Defenestratie, in 1618, waarna in 1619 het electoraat van Tsjechië de Saksische keurvorst Frederik V als koning van Tsjechië koos (Frederik was calvinist).

In 1620 kwam Ferdinand II echter zijn gebied opeisen. Via west-Bohemen trok hij op naar Praag, het centrum van de opstand. Hij had een getraind huurlingenleger bij zich, waar zich de legers van de hertog Tilly en de graaf van Bucquoy bij hadden gevoegd. **Een aardig detail is dat hier de grote filosoof René Descartes ook in meevocht.**³¹ De Protestanten hadden zich onder Frederik V en legeraanvoerder Christiaan van Anhalt verenigd. Ze waren echter niet bestand tegen het, weliswaar kleinere, beroepsleger van Ferdinand II en op 8 november werden ze dan ook smartelijk verslagen op de Witte Berg bij Praag. Het schijnt dat de slag maar een half uur heeft geduurd.

Vele Moravische Broeders, waaronder de beroemde **Comenius**, vertrokken naar het buitenland. Driekwart van de (protestantse) adel vertrok ook. Dit vacuüm zou worden opgevuld met een grote immigratie van katholieke Duitssprekenden, die ook de adel zouden gaan vormen. Tsjechië werd Habsburgs erfgebied, en kreeg voortaan orders van de keizer.

In 1740 leidde de troonsbestijging van **Maria Theresia** (1717–1780) uit het huis Habsburg tot de zogenaamde Oostenrijkse erfopvolgingsoorlog en vond in 1742 het beleg van Praag plaats door Pruisische, Beierse en Franse troepen (eerste Silezische oorlog). Zij beschuldigde de Prager Joden ervan met haar vijanden te hebben geheuld. Daarom verbande zij op 18 december 1744 alle joden uit Praag.

³¹ Na het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog werd Descartes benoemd tot officier in het leger van de katholieke Maximiliaan I van Beieren, dat vocht in Bohemen. Hij was geen echte militair: zijn belangrijkste reden om aan de oorlog deel te nemen was om de wereld en de mensen beter te leren kennen. Descartes bracht een bezoek aan de laboratoria van Tycho Brahe in Praag en dat van diens opvolger Johannes Kepler (in Regensburg).

Tobias Boas (1696- 1782) een van de beroemdste Joodse Hageenaars in de achttiende eeuw was de Askenazische bankier, kleinzoon van een Joodse immigrant uit Polen. Hij interveniëren namens de Republiek via de ambassadeur baron Barthold Burmania in Wenen in 1744 bij keizerin Maria Theresa om de verdrijving van Joden uit Praag te voorkomen of een maand uitstel. Ondanks deze poging, plus die van Engeland, om haar op andere gedachten te brengen, bleef zij bij haar besluit. Begin 1745 verlieten meer dan 10.000 Joden in lange colonnes de poorten van Praag. Sommigen bleven in de buurt van de stad in hoop op betere tijden en anderen zochten drie jaar lang elders een woonplaats. Door de toenemende internationale druk bind de vrome katholieke, doch anti-Joodse Maria Theresia in en staat zij in september 1748 de verdreven Joden weer toe - voor de tijd van tien jaar. En ze moesten buitensporige belastingen betalen: ongeveer tien keer het normale bedrag.

Keizer Jozef II (1765-1790) heeft een belangrijke rol gespeeld in de acceptatie van Joden. Door de invoering van het Tolerantie-edict in 1781 begon de emancipatie van deze Joodse minderheid. Met dit Tolerantie-edict werd schriftelijk bepaald dat Joden (én Grieks-orthodoxen) hun geloof in vrijheid mochten uitoefenen. Daarnaast hoefden Joden geen aanwijzing meer op hun kleding te dragen en verkregen burgerlijk en politieke rechten van de keizer. Geassimileerde Joden verwelkomden zelfs de verplichte opleiding aan seculiere scholen en de toelating tot universiteiten en academies. Een eigen joods leven stonden de edicten niet toe. Het doel was het jodendom langzaam te laten verdwijnen. Op 12 februari 1784 werden vier stadsdelen door keizer Jozef II verenigd tot het huidige Praag:

- Hradcany (Hradschin), de burchtwijk op de linkeroever van de Moldau
- Malá Strana (Kleinseite), de Kleine Zijde, ten zuiden ervan
- Staré Mesto (Altstadt), de Oude Stad, op de rechteroever van de Moldau, en
- Nové Mesto (Neustadt), de Nieuwe Stad, ten zuidoosten van de Oude Stad.

Verzet tegen de radicale modernisering door Jozef II resulteerde in de Zuidelijke Nederlanden tot de Brabantse Omwenteling en de kortstondige Republiek der Verenigde Belgische Staten! Wolfgang Amadeus Mozart bezocht Praag in die tijd enkele malen. Zijn opera Don Giovanni had hier zijn première.

De componisten Bedrich Smetana en Antonin Dvorak lieten zich onder invloed van de Verlichting en de Romantiek inspireren door de Tsjechische volksmuziek en legendes. Een mijlpaal was de bouw van het Nationaal Theater (1881) en het Nationaal Museum (1891), beide in Praag. De laatste Habsburgerse keizers waren Franz Jozef I en Karel III.

In 1914 waren in [Praag](#) 9 straten vernoemd naar Hus. Het monument op het [Oudestadsplein](#) nabij de [Týnkerk](#) dateert van 1903, een groot [gedenkbeeld](#) volgde in 1915. Toen in april 1918 de onafhankelijkheid werd uitgeroepen in de Smetanahal, werd de hussitische hymne "U die de soldaten Gods zijt" aangeheven, en Tsjecho-Slowakijes eerste president, [Tomáš Masaryk](#), riep 6 juli uit tot nationale feestdag: de dag van Jan Hus' martelaarsdood. In 1920 werd de oude St. Nicolaaskerk (door de jezuïeten beïnvloedde barokke architectuur, gebouwd tussen 1703-1761) omgedoopt tot nationale hussitische kerk, waarna een half miljoen Tsjechen de Katholieke Kerk verlieten. Het werd voor katholieke leraren verboden om middeleeuwse geschiedenis te geven op middelbare scholen. Het [antikatholicisme](#) dat de jaarlijkse Jan Husvieringen uitdroegen werd zo intensief, dat het Vaticaan uit protest in 1925 de pauselijke nuntius terugriep uit Praag. De relaties tussen de regering van Masaryk en het Vaticaan bleven de twee jaar daarop erg slecht.

Het extreem Tsjechische karakter van Hus als boegbeeld was problematisch in het multinationale Tsjecho-Slowakije van na 1918. Hus was expliciet geen held van de overwegend katholieke [Slowaken](#) of

de orthodoxe [Roethenen](#), die geen historisch gevoel konden oproepen bij 6 juli als nationale feestdag. Zo werden in 1920 Hus' laatste woorden *pravda vítězí* op de presidentiële banier op de Praagse Burcht vervangen door de neutralere Latijnse versie *veritas vincit*, om Slowaaks sentiment te sparen (in het Slowaaks zou het motto *pravda víťazí* hebben geluid – één klinker verschil) – Wikipedia

De Bethlehemkapel en pension Johannes Hus

Deze kapel is compleet nieuw kopie van het gebouw dat tussen 1391 en 1394 werd neergezet door volgelingen van de radicale predikant Jan Milicz Kromenze. Hier werd gepreekt in het Tsjechisch. Tussen 1402 en 1413 gebruikte Jan Hus deze kapel voor zijn preken. De kapel is aan de hand van oude tekeningen na de 2^e WO volledig gerestaureerd!

Verband Moderne Devotie en Boheemse Broeders.

Zo loopt er dus dankzij Karel IV van Bohemen enerzijds een lijn van studenten van de universiteit in Praag, naar Wycliffe en Johannes Hus en anderzijds via Geert Grootte en Flores Radewijn naar de beweging van Moderne Devotie en via de *Broeders des gemenen levens* naar illustere namen van Europees formaat, zoals Desiderius Erasmus, Johan van Gerson (1363-1429),³² Jan Standonck (1443-1504)³³ en Nicolaas Cusanus (1401-1464),³⁴ beiden voorvechters van het conciliarisme en waren zij betrokken bij de oprichting van de Katholieke Universiteit Leuven in 1425 en bij die van de Universiteit van Tübingen in 1477. En hebben de Duitse '*Brüder vom gemeinsamen Leben*' ook wel 'Windesheimer Chorherren' genoemd indirect ook invloed uitgeoefend op Luther toen hij zich dankzij zijn vader in zijn jeugd bij het broederhuis in Maagdenburg aanmeldde.

Er zijn 16e-eeuwse prenten bekend die Wycliffe afbeelden als degene die met de vuursteen een vonk maakt, die Hus in staat stelt de kaars aan te steken, waarmee [Luther](#) een louterend vreugdevuur ontbrandt. Het staat vast dat Luther een groot bewonderaar was van Hus. Niet alleen had Luther alle brieven en preken van Hus gelezen, hij had ze ook geannoteerd en voorzien van introducties waarin hij zijn grote schatplichtigheid betuigt. Net als Hus was Luther een prominent Bijbelvertaler. Net als Hus moest hij zich voor de Rijksdag in Worms van 1521 verantwoorden voor zijn ketterij – en net als Hus kreeg hij van de keizer een vrijgeleide. Toen de verzamelde geestelijkheid [Karel V](#) smeekte om Luther levend te verbranden, antwoordde Karel: "Ik zal niet blozen als Sigismund".

De protestanten traden na 1517 naar buiten onder de verenigde vlag van het Rozenkruis – een embleem dat ook was verwerkt in het persoonlijke zegel van Maarten Luther. Vanwaar dat Rozenkruis en wat is de link met de Rozenkruisers en hun anonieme manifesten begin 17e eeuw?

³² Jean Gerson was vanaf 1392 kanselier van de Universiteit van Parijs, de Sorbonne. Hij streed voor de onafhankelijkheid van de Universiteit ten opzichte van zowel Kerk als Staat. Gerson werd daarbij geïnspireerd door de Moderne Devotie tijdens zijn verblijf in de Lage Landen (Brugge)!

³³ De latere rector van de Universiteit van Parijs (1485), die zijn opleiding in Gouda bij de Broeders gekregen had en die het Collège de Montaigu heeft hervormd volgens de principes van de Broeders van het Gemene Leven. Via dit Parijse College heeft het hele onderwijssysteem in Europa vorm gekregen. Hier studeerden zowel Erasmus en Ignatius van Loyola als Calvin en John Knox, *bien étonnés de se trouver ensemble*!

³⁴ De naam 'Collegium Cusanum' wijst naar de in 1469 in Deventer gestichte Bursa Cusana. Dit studentenhuus werd gefinancierd uit een legaat van de reeds vroeg 'oecumenisch' denkende Duitse kardinaal, geleerde en filosoof Nikolaus Cryfftz ('Klaas Kreeft') van Cusa of Nicolaas Cusanus (1401-1464), wiens 600ste geboortjaar in 2001 te Deventer met een uitgebreid symposium is gevierd. Kardinaal Cusanus legde in 1451 een officieel bezoek af aan de Lage Landen, waarbij hij de instellingen van de hem zo dierbare Moderne Devotie aan de IJssel (Deventer, Zwolle en Kampen) als eerste bezocht.

Nederlandse' paus uit Utrecht gevangen tussen Erasmus en Luther

Maar eerst wil ik hier nog melding maken van de enige 'Nederlandse' paus uit Utrecht³⁵, die zijn opleiding in de sfeer van de Broeders van het gemene leven (Moderne devotie) genoot. Hij studeerde theologie in Leuven, de eeuwig schipperende humanist Erasmus³⁶ was een van zijn vrienden en geestverwanten. Hij werd persoonlijke tutor van de jonge prins Karel V, doch zich als paus tegen Luther zou keren. Zijn naam: Adrianus VI. Toen de in weelde badende paus Leo X³⁷ in 1521 plotseling overleed, kozen de in Rome aanwezige kardinalen tijdens een conclaaf op 9 januari 1522 onverwachts Adrianus Floriszoon Boeyens, die op dat moment in Spanje verbleef tot paus. In Rome heerste op dat moment de pest. De Italianen hadden moeite met deze vreemdeling die hun taal niet sprak. Net als Luther werd hij door de Italianen als een 'Duitse barbaar' verafschuwd. Bovendien voerde hij een verregaande versobering in aan het pauselijke hof, noodzakelijke geworden na de ruïneuze financiële gevolgen van de drie grote renaissance-potentaten. Hij vaardigde besluiten uit waarmee hij deze eenvoud ook oplegde aan de andere hoogwaardigheidsbekleders. Hij wilde met een radicaal hervormingsprogramma door nepotisme, simonie, corruptie en afluathandel geteisterde katholieke augustaal uitmesten³⁸. Dat werd hem niet in dank afgenomen. In een poging om Luther de wind uit de zeilen te halen, liet hij op de rijksdag te Nürnberg in 1522 door zijn nuntius Francesco Chiericati uitspreken, *"Wij beseffen dat bij de Heilige Stoel veel verwerpelijke dingen zijn gebeurd, en het is geen wonder dat de ziekte van het hoofd naar de ledematen, van de pausen naar de prelaten is afgegleden. Sinds lang is er niet één die iets goeds heeft gedaan, absoluut niemand"*³⁹ en dat de zonden van Rome en van de geestelijkheid, medeoorzaak der nieuwe leer waren. Luther wilde echter niets van hem en zijn hervormingen weten en zag Adrianus VI als zijn vijand, dit zowel in persoonlijke zin alsook wat zijn leer betreft. Hij heeft in een van zijn pamfletten het volgende over Adrianus geschreven: *"De paus is een magister noster van Leuven, waar zelfs ezels de kans hebben om het doctoraat te verwerven. Zijn woorden en daden worden geïnspireerd door Satan."*

Op Historiek is een boeiend fragment te lezen over de opkomst van Luther en hoe de Nederlandse paus zijn 'oude vriend' Desiderius Erasmus om hulp vraagt n.a.v. boek van Twan Geurts over paus Adrianus van Utrecht.⁴⁰ Het lukte Adrianus ook om de theoloog Albertus Pighius naar Rome te halen, een oude bekende, afkomstig uit de Overijsselse Hanzestad Kampen en een van zijn studenten uit Leuven. Hij heeft jarenlang in Parijs gewoond en daar enkele gezaghebbende werken gepubliceerd over de

³⁵ Nederland bestond nog niet. Het huidige grondgebied maakte deel uit van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie. Utrecht vormde daarbinnen een apart vorstbisdom met wereldlijke macht van dezelfde soort als pakweg Munster of Keulen.

³⁶ Hij was niet, zoals cultuurhistoricus Johan Huizinga (1872-1945) het verwoordde, een 'kampioen van tolerantie', maar iemand met een bange natuur die iedereen te vriend wilde houden en daarom geen duidelijke keuzes wilde maken. Aldus o.a. Wim Balke: <http://historiek.net/maarten-luther-leven-werk/68502/>

³⁷ Met zijn voorgangers Alexander VI Borgia (1492-1503, die talloze minnaressen had en zeker 7 kinderen verwekte), Julius II (1503-1513 bijgenaamd *il terribile* had een dochter), is Leo X (1513-1521) een van de drie grote renaissance-potentaten. Leo X was een nazaat van de Medici uit Florence! Hij had een hof vol narren, dwergen en exotische dieren, zoals de witte olifant Hanno, die net als hij rode schoenen droeg. In twee jaar tijd wist hij 15 ton goud te verbrassen. Julius II was mede door Michelangelo gedwongen om de Sint Pieter vanwege zijn beeldhouwwerken en plafondschilderingen zo groot te maken.

³⁸ De katholieke kerk maakte pas in 1562 een einde aan de afluathandel. Vijf jaar later werd excommunicatie de straf voor overtreding.

³⁹ <https://www.volkskrant.nl/boeken/strijd-staat-centraal-in-kundige-biografie-adrianus~a4460758/>

⁴⁰ <http://historiek.net/de-nederlandse-paus-erasmus-en-luther/66446/> Zie ook zijn interview voor VPRO-boeken: <https://www.vpro.nl/boeken/programmas/boeken/2017/22-januari.html#> en deze recensie: <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/02/10/de-spruitjespauze-die-faalde-6629927-a1545422>

kalenderhervorming en de paasdatum. Pighius vestigt zich als *cubicularius secretus*, als geheim kamerheer van de paus, in het Vaticaan. Nog een andere geleerde die Adrianus te hulp komt is de Duitse theoloog Johannes Eck, een collega van Luther in Wittenberg. De twee hadden in 1519 al de degens met elkaar gekruist tijdens een openbaar dispuut in Leipzig over het gezag van de paus.

Al na anderhalf jaar stierf Adrianus VI in 1523. Het gerucht ging dat hij vergiftigd zou zijn, de ware de oorzaak lijkt echter nierbekkenontsteking met bloedvergiftiging te zijn.⁴¹ Zijn poging om christelijke vorsten als Karel V en Frans I met elkaar te verzoenen om ze gezamenlijk te laten vechten tegen de Turken, liep mede daarom ook op niets uit.

Keizer Rudolf II

Keizer Rudolf II van Habsburg (1552-1612) en tevens koning van Bohemen, was zoon en opvolger van keizer Maximiliaan II. Hij is meer geïnteresseerd in spirituele zaken en alchemie dan in politiek en wordt ook wel de 'gekke alchemist' genoemd.⁴² Hij riep Praag tot hoofdstad uit, omdat de stad beter te verdedigen was tegen de Turken dan Wenen. Hij was fel gekant tegen het gebruik van geweld tegen protestanten, en voerde in Bohemen in 1609 zelfs godsdienstvrijheid in. In 1611 wordt hij vanwege zijn politiek desinteresse gedwongen door zijn broer en neven afstand te doen van zijn troon Bohemen. Zijn levenslange zoektocht was om de Steen der Wijzen te vinden en Rudolf spaarde geen kosten in het halen van Europa's beste alchemisten naar zijn hof, zoals **Edward Kelley** en **John Dee** evenals de Deense sterrenkundige **Tycho Brahé** en 2 Hollanders. Rudolf heeft zelfs zijn eigen experimenten uitgevoerd in een privé alchemie laboratorium. Aan het hof daar werkte ook de befaamde alchemist graaf **Michael Maier** (1566-1622) als geneesheer. Maier schreef over de rozenkruisers als een insider. In 1592 vond er een historische ontmoeting plaats tussen de beroemde opperrabbijn **Löw**⁴³ en Keizer Rudolf. Deze ontmoeting werd al snel het onderwerp van talrijke legenden. Mogelijk inviteerde de keizer hem om meer te weten over de kabbala, gezien Rudolfs grote interesse in 'occulte' onderwerpen. Anderen speculeren dat Löw tijdens de ontmoeting met de keizer ervoor gezorgd heeft dat de joden in Praag mochten blijven wonen, ondanks de druk van de katholieken om ze uit de stad te verbannen. Zo werden in 1559 bijvoorbeeld alle Hebreeuwse boeken in Praag in beslag genomen en onderzocht of er anti Christelijke propaganda instond. En in 1599 werd de Talmoed openlijk verbrand. Löw bestudeerde intens de Zohar, de 'bijbel' van de kabbalisten, en vele andere esoterische literatuur. Daar waar de Talmoed hem geen concrete antwoorden kon geven over God, en hoe we God kunnen vinden, vond hij in deze teksten wel de antwoorden die hij zocht. Antwoorden over waarom we hier zijn, en wat onze bestemming is, vragen over God die zowel verborgen was, als dichtbij, en vragen over het universum. Löw had grote interesse in de geschiedenis van de aarde, en was erg geïnteresseerd in astronomie en astrologie. Hij was bevriend met de Deense astronoom Tycho Brahe⁴⁴ die in Praag leefde van 1599 tot 1601. Löw werd bekend als de 'Maharal van Praag', een acroniem voor 'Onze leraar rabbijn Löw'. In zijn stoel in de OudNieuw Synagoge in Praag, is na zijn dood uit respect nooit een andere rabbi gaan zitten.

Sprookjeshuwelijk van een Winterkoning

In 1618 rebelleerde het protestantse Bohemen namelijk tegen keizer Ferdinand II. In dat jaar vond de Tweede Praagse Defenestratie plaats, waarbij de afgezanten van de keizer uit het venster werden geworpen. Op 26 augustus 1619 kozen de Staten van Bohemen **Frederik V, getrouwd met Elizabeth**

⁴¹ Hoewel Adriaan al op jonge leeftijd Utrecht verliet, bleef hij altijd sterk met deze stad verbonden. Adriaan heeft altijd de wens gehad om naar Utrecht terug te keren. Hij liet daarom in 1517 een huis bouwen op het terrein van de immunititeit van Sint-Pieter. Dat prachtige laatgotische huis, dat in 1522 de naam Paushuize kreeg en er nog altijd staat, heeft hij echter nooit gezien.

⁴² <http://www.geertkimpen.com/rachel-rudolf.html>

⁴³ <http://www.geertkimpen.com/rachel-loew.html>

⁴⁴ <http://www.tychobrahe.com/en/836-2/>

Stuart, keurvorst van de Palts in zijn uitzonderlijk grote en magische paleis in Heidelberg tot hun koning. Frederik was een invloedrijk lid van de [Protestantse Unie](#), die door zijn vader was gevormd ter bescherming van het protestantisme in het keizerrijk. Hij werd op 4 november 1619 als Frederik I gekroond in de [Sint-Vituskathedraal](#) in [Praag](#).

Kort na zijn kroning lieten zijn bondgenoten in de unie hem in de steek. Hij regeerde slechts enkele maanden en werd verbannen nadat hij op 8 november 1620 de [Slag op de Witte Berg](#) (ten noordwesten van Praag) verloren had. Hij kreeg de bijnaam *Winterkoning*, omdat hij slechts één volledige winter koning was geweest.

Hij vluchtte met zijn gezin naar Nederland en leefde voor de rest van zijn leven in ballingschap in Den Haag. Zijn woning aan de [Kneuterdijk](#) 20-24, de voormalige woning van [Johan van Oldenbarneveldt](#), werd in de volksmond het *Hof van Bohemen* genoemd.

Voor de meeste waarnemers leek de vereniging van Elizabeth Stuart⁴⁵ met de leider van de Duitse protestanten een voortzetting van het Elizabethaanse beleid ter ondersteuning van de Europese protestantse machten. Zijn schoonvader Jacobus I kwam hem echter niet te hulp tegen een aanval van katholieken (jezuïeten) en de opgewekte Habsburgse toorn.

Om de hoop voor een nieuw tijdperk, de 'onbegrepen Rozenkruisers dageraad' te verhelderen gebruikt Francis Yates, auteur van *The Rosicrucian Enlightenment*, als sleutel van deze historische gebeurtenissen en de daarmee gepaard gaande bewegingen van het denken, de Rozenkruisers manifesten (waaronder de chemische Bruiloft van Christiaan Rosencreuz). De Rozenkruisers waren geen onderdeel van een echte fysieke organisatie, zegt Yates, maar waren sympathisanten voor een hervorming van de filosofie dat hermetische elementen vermengd met Paracelsus' alchemie en ze omarmden geneeskunde.

John Dee (1527-1608) was astroloog en wiskundige, alchemist en diplomatiek afgezant en 007-spion ten tijde van koningin Elizabeth en diens gunsteling Robert Dudley, graaf van Leicester.

In 1555 zat hij gevangen wegens verraad tegen koningin Mary, dat aanbeveling werd voor Elisabeth. In 1564 schreef hij zijn *Monas Hieroglyphica*, opgedragen aan keizer Maximiliaan. In 80 theorema (stellingen) wordt een hiëroglief van de Ene uitgelegd, de monade. Hij noemde het monas-symbool een 'hermetische zegel'. Dit werk zou de Rozenkruisersmanifesten sterk beïnvloed hebben. De allegorie van het openen van de grafkelder en de onthulling van de wonderbaarlijke dingen symboliseert een nieuwe stroom invloeden die voor een groot deel van Dee afkomstig zijn.

In 1570 volgt zijn Engelse vertaling van Euclides, het uiterst opmerkelijke document voor de heilige geometrie: "de bouwkunst is de belangrijkste wetenschap boven alle andere kunst". Dee had het beroemde voorwoord geschreven.

Na zijn verblijf in Praag 1585-86 onder de liberale, pacifistische Heilig Roomse keizer Rudolf II, verspreidde hij de vitruviaanse principes over bouwkunst en geometrie. Zijn *Liber Mysteriorum* was een verslag van discussies over de Vaticaanse inlichtingendienst in zwaar gecodeerde vorm. Wegens

⁴⁵ Zij werd vanwege haar schoonheid en populariteit ook wel bekend als de Parel van Brittannië, Roos van Engeland, Hartenkoningin en ook als de Winterkoningin. Vergelijk voor hun populariteit en de hoge verwachting het huwelijk van prinses Diana en Charles. *The wedding took place on 14 February 1613 at the royal chapel at the Palace of Whitehall and was a grand occasion that saw more royalty than ever visit that court of England.* [22] *The marriage was an enormously popular match and was the occasion for an outpouring of public affection with the ceremony described as "a wonder of ceremonial and magnificence even for that extravagant age".* [23] *It was celebrated with lavish and sophisticated festivities both in London and Heidelberg, including mass feasts and lavish furnishings that cost nearly £50,000 and near enough bankrupted King James (Wikipedia)*

‘conversaties met engelen’ dacht men echter dat het ging over een oude kunst (Henochiaanse magie) die de ingewijde in staat stelde engelen te bevelen om persoonlijke wensen te vervullen. RK begon met propagandacampagne waarin werd gesuggereerd dat hij een soort zwarte magie bedreef en met de engel Uriël sprak in een vreemde buitenaardse taal. **Yates** gelooft dat de Duitse Rozenkruisers beweging is ontstaan met de Engelsman John Dee. Ze speculeert dat Dee's Magic en wiskundige ideeën "*naar Duitsland vanuit Engeland zouden zijn gekomen met de Engels aansluitingen van de keurvorst van de Palts, en het uit Bohemen zou hebben verspreid, waar Dee zijn roerige boodschap in eerdere jaren had gepropageerd*"⁴⁶. Met andere woorden, de Rozenkruisersbeweging, met zijn proto-wetenschappelijke neiging, werd geïntroduceerd in Duitsland als gevolg van de toegenomen uitwisseling tussen Duitsland en Engeland met het huwelijk van Elizabeth en Frederick, en werd aangemoedigd door het Boheemse banden met de Palts. De Palts moedigde de groei van de Rozenkruisers-programma niet alleen aan, ze werd er ook sterk door beïnvloed.

De invloed van de Boheemse predikers strekte zou zich ook uitstrekken tot de Tsjechische religieuze denker, moralist en pedagoog Jan Amos Comenius (1592-1670), die door zijn verblijf in ons land van 1657 tot 1670 van grote betekenis is geweest voor ons culturele leven in de 17^e eeuw. Zijn ouders behoorden tot de kerk van de Boheemse of Moravische Broederschap. Van 1611 tot 1613 studeerde hij aan de Jan de Oude, broer van Willem de Zwijger, te Herborn in Nassau gestichte universiteit. Vanuit Herborn bracht hij toen al zijn eerste bezoek aan ‘Nederland’. In 1618 diende hij na zijn studie in Heidelberg als predikant bij de broedergemeente in Fulnek in Moravië. Doch toen brak evenwel de dertigjarige oorlog uit, begonnen door keizer Ferdinand II van de grote katholieke dynastie der Habsburgers met het doel de roomse suprematie over Europa te herstellen. In die periode werden 5 van de 6 steden en dorpen in Duitsland verwoest en werd de bevolking gereduceerd van circa 9 tot 4 miljoen. (Black, 470)

Astronomische Klok op toren

Heel bijzonder en tragisch is ook het verhaal te horen van de bijzondere klokkenmaker Hanus van deze bijzondere toren van oude stadhuis (1364). Deze Hanus (Jan Z Ruzé) herbouwde deze constructie in 1490. Volgens de legende werd hij door raadsleden blind gemaakt om te voorkomen dat hij ergens anders een nog mooiere klok zou maken. Deze bijzondere klok bevat boven de tekens van de dierenriem, waar boven mechanisch gestuurde beeldjes hun kunstje doen en waaronder een opnieuw heel bijzonder kalender te zien is met in de buitenste rand de dagen van het jaar, dan de maanden en tekens van sterrenbeelden die draaien om het midden met het wapen van de stad. Voor de klokkenmaker was de Aarde overduidelijk het middelpunt van het heelal. De klok werd gemaakt om te zien hoe laat het was, maar om de vermeende rotatie van de zon, en de maan om de Aarde uit te beelden. In de buitenste ring van de astronomische klok wordt de tijd in de Arabische telling aangeduid. Volgens die methode kent een dag 24 uur en begint de telling bij zonsondergang. De romeinse cijfers geven de tijd aan zoals wij dat gewend zijn. Het blauwe gedeelte van de klok naar Mesopotamisch voorbeeld wordt de dag in 12 lengte variërende uren is verdeeld. Tenslotte is ook de beweging van de zon en maan t.o.v. de tekens van de dierenriem te zien.

Dat kunstje betreft de processie van de 12 apostelen die elk uur te zien is en de enorm grote trekpleister. Het geraamte rechts van de klok, dat de Dood uitbeeldt, start de voorstelling door aan een touw te trekken. Ondertussen bekijkt hij de zandloper in zijn andere hand. Dan gaan er twee ramen open waar de 11 apostelen met Paulus uit naar voren komen. Petrus leidt de processie. Na dit ritueel klinkt er gekraai van een haan en slaat de klok de tijd. Andere bewegende beelden zijn een hoofdschuddende

⁴⁶ Rozenkruisers Verlichting, blz. 39 -40

Turk, IJdelheid die zichzelf in de spiegel bekijkt en Hebzucht die naar middeleeuwse gebruik in de gedaante van een joodse weekeraar is uitgebeeld.

Joodse wijk Josefov en diverse synagogen

Deze wijk ontstond in de 11^e eeuw toen de Joodse inwoners van Praag gedwongen werden binnen de muren van het getto te gaan wonen. In de middeleeuwen waren er twee joodse gemeenschappen in Praags Oude Stad. Sefardische Joden uit het westen woonden rond de Oud-nieuw-synagoge, terwijl de asjkenaziem zich rond de Oude sjoel (waar nu de Spaanse Synagoge staat) vestigden. Langzamerhand vormden de twee buurten samen één joods getto. De bewoners werden schaamteloos gediscrimineerd. Eén van hevigste pogroms had plaats op 18 april 1389. Hij kostte het leven aan 3000 mensen, het getto werd volledig geplunderd en in brand gestoken. De joden die gevlucht waren in de Oud-Nieuwsynagoge ontsnapten niet aan het drama. De bloedsporen op de muren van deze synagoge zijn lange tijd getuige geweest van de wreedheid van de bloeddorstige christenen. Dit vreselijk gebeuren speelde zich af onder de regering van Wenceslas IV, zoon en opvolger van Karel IV. In de 16^e eeuw moesten ze zelfs een gele cirkel dragen om hun schande te benadrukken en in 1541 werden zij zelfs het land uitgezet. Onder het verlichte bewind en tolerante houding van Rudolf II werd de joodse burgemeester Mordechai Maisel (1528-1601) financieel adviseur (van diens oorlog tegen de Turken, de jaarlijkse pacht van de poorten en de keizerlijke kunstcollecties).

Nadat keizer Jozef II de wijk in 1781 tot een district van Praag maakte, genoten de joden steeds meer bescherming en werd de buurt Josefov in 1850 naar hem genoemd. De wijk raakte overvol: er woonden ruim 18.000 mensen in dicht op elkaar gepakte huisjes. Pas na 1848 kregen de Joden burgerrechten en mochten ze ook in andere wijken wonen. Omdat het gebrek aan sanitaire voorzieningen gevaar voor de volksgezondheid opleverde, besloot het stadsbestuur eind 19^e eeuw tot een drastische sanering van de vervallen Joodse Wijk. De krotten in deze wijk moesten vanaf 1897 plaatsmaken voor een buurt die een Parijse uitstraling moest krijgen. Prachtige jugendstilgebouwen en brede, chique boulevards als de Parizska hebben inderdaad nog steeds een Franse flair. In de Tweede Wereldoorlog hebben de nazi's de gebouwen met opzet gespaard om van de Joodse Wijk een museum 'van een uitgestorven ras' te maken. Hoewel het getto verdwenen is, is er in de synagogen rond de Oude Joodse Begraafplaats nog genoeg van de geschiedenis van de wijk terug te vinden, doch is het tegenwoordig ironisch genoeg een trendy en chique wijk geworden met vele hippe eettentjes, restaurants en bars. Op deze Begraafplaats liggen door ruimtegebrek de doden tot 12 verdiepingen hoog boven elkaar begraven. Het oudste is van 1439 en de laatste was in 1787. Het meest bezochte grafsteen van het kerkhof is dat van rabbijn Löw (1520-1609). Joodse grafstenen werden sinds einde 16^e eeuw versierd met o.a. zegenende handen, schaar voor kleermaker, hertenbok (fam. Hirsch of Zvi) of druiven (overvloed).⁴⁷

De **Oud-nieuw synagoge** werd rond 1270 voltooid. Zij is bijna ruim 750 jaar nog steeds in gebruik en is daarmee de oudste nog in gebruik zijnde synagoge van Europa! Oorspronkelijk was de naam 'Nieuwe Synagoge' maar na de komst van een nieuw gebouw werd die naam gewijzigd.⁴⁸

Op de muren in de **Pinkassynagoge** staan de namen geschreven van 77297 Tsjechische joden die in de WO II omkwamen! Deze synagoge werd in 1479 door rabbijn Pinkas gesticht. In dit gebouw zijn boven tekeningen te zien van kinderen uit Theresienstad.⁴⁹

⁴⁷ Voor impressie, zie deze videoclip: <http://www.jewishmuseum.cz/en/explore/sites/old-jewish-cemetery/>

⁴⁸ <http://www.synagogue.cz/the-old-new-synagogue-page/about-the-synagogue/>

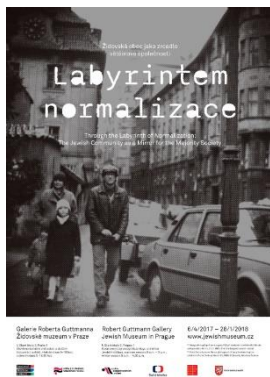
⁴⁹ <http://www.jewishmuseum.cz/en/explore/permanent-collection/children-s-drawings-from-the-terezin-ghetto-1942-1944/>

In de **Maisel synagoge**, in 1591 opgedragen aan de burgemeester Mordechai Maisel. Na de getto-brand in 1689 is de huidige synagoge gebouwd. Binnen is een tentoonstelling over de geschiedenis van de joden in de Bohemen en Moravië van de 10e tot de 18e eeuw te zien en is een van de belangrijkste collecties joodse ondergebracht. Dit is ironisch, want met behulp van nazi's, die hier een museum voor verdwenen volken wilden beginnen.⁵⁰ Bijzonder ziens waardig is de 3D-animatie "*Flight Over the Prague Jewish Town*"⁵¹

Klausen staat voor gebedshuizen. Deze naam komt terug in de **Klausen synagoge**, die in 1694 op ruïnes voor de grote brand in 1689 werd voltooid en eruitziet als een kerk in barokstijl.

De renaissancestijl **Hoge synagoge** werd betaald door Mordechai Maisel, die rond 1575 burgemeester van de joodse stad met zijn eigen stadhuis was uit 1577. Deze twee gebouwen vormden lange tijd één complex, waarbij de synagoge zich op de eerste verdieping van het raadhuis bevond. De joodse gemeenschap kreeg toestemming om een toren te bouwen als dank voor haar aandeel in de verdediging van de Karelbrug tegen de Zweden. Op een van de puntgevels is een tweede klok te zien. Deze is versierd met Hebreeuwse afbeeldingen en draait in de 'verkeerde' richting.

De minst oude **Spaanse synagoge** werd in 1868 in Moorse stijl gebouwd, beïnvloed door het beroemde Alhambra,⁵² voor de lokale Reform congregatie op de plek van het 12e-eeuwse Oude School (van asjkenaziem), dat de oudste synagoge in het Praagse getto was. Binnen is een tentoonstelling over de geschiedenis van de Tjechische Joodse gemeenschap: van de periode van verlichting en emancipatie tot het heden, een vervolg dus van de Maisel synagoge. Voor een overzicht van de tentoonstelling hier, zie hier:

<http://www.jewishmuseum.cz/en/explore/permanent-collection/history-of-the-jews-in-bohemia-and-moravia-in-the-19th-20th-century/>

Erg onthutsend en confronterend is de tentoonstelling THROUGH THE LABYRINTH OF NORMALIZATION: THE JEWISH COMMUNITY AS A MIRROR FOR THE MAJORITY SOCIETY.

De periode nadat de legers van het Warschau-pact Tsjechoslowakije in augustus 1968 binnenvielen wordt door de communistische ideologen 'normalisatie' genoemd. Onder het waakzame oog van de Sovjet-militaire bezetting zou de Tsjechoslowaakse maatschappij terugkeren naar 'normaal', dat wil zeggen een rigide ideologisch socialisme. Met een enkele politieke macht met een onbetwist monopolie van macht en volledig onderworpen aan de dictaten van Moskou. Het gebouw van 'echt socialisme', de primaire afwijking van normalisatie, werd in het XIV geratificeerd op het Congres van de Communistische Partij van Tsjechoslowakije (CPC) in mei 1971. In overeenstemming met zijn antisemitische tradities labelde de Sovjet-propaganda de politieke liberalisering in Tsjechoslowakije van 1967 tot 1968 als een zionistische samenzwering, toespelend op de showprocessen van de jaren 1950. Het Kremlin beschouwde als zionistisch iedereen met een joodse afkomst of die met joden geassocieerd was. Veel Tsjechoslowaakse communisten hebben deze formulering aangenomen, en na een periode van vele jaren begon de staatsveiligheid opnieuw lijsten van namen van mensen met joods erfgoed op te stellen voor "operationeel gebruik" in de strijd tegen het zionisme. Burgers die door het communistische regime als zionist werden beschouwd, ongeacht of ze zichzelf als joods beschouwden of niet, kregen te maken met een verscheidenheid aan problemen, om redenen waarvan ze vaak niet op de hoogte waren.

⁵⁰ <http://www.jewishmuseum.cz/en/explore/sites/maisel-synagogue/>

⁵¹ <http://www.jewishmuseum.cz/news-detail/83-430/new-permanent-exhibition-in-the-maisel-synagogue/>

⁵² <http://www.jewishmuseum.cz/en/explore/sites/spanish-synagogue/>

Charter 77, een burgerinitiatief dat veeleisende naleving van menselijke en burgerrechten betreft, was de belangrijkste vorm van weerstand tegen het communistische regime en normalisatie. De veertigste verjaardag van de publicatie in 2017 geeft de gelegenheid om tijdens de normalisatieperiode de situatie van de joodse gemeenschap te presenteren, onmiskenbaar uniek aan de ene kant en anderzijds een microkosmos waarin soortgelijke processen plaatsvonden die niet minder intens zijn dan die van de samenleving als geheel. Zie verder <http://www.jewishmuseum.cz/en/program-and-education/exhibits/1017/>

Frans Kafka (1883-1924)

Verrassend om te horen en zien is verhaal dat onze eerste gids bij dit standbeeld vertelde. Frans Kafka bleek na de Wende nauwelijks bekend te zijn bij de Tsjechen. Pas nadat allerlei bezoekers van Praag bleven vragen naar de plaatsen en werken van deze Duits schrijvende Tsjech, hebben ook de Tsjechen hem leren kennen. Zo is er behalve dit standbeeld is er nu ook een museum. Hij studeerde tussen 1893 en 1901 in het rococo *Kinsky-paleis*⁵³, waar zijn vader een winkel uitbaatte. Hij was zelf verzekeringsagent, maar bezocht vaak *Berta Fanta's* literaire salon in het huis *Bij de Gouden Eenhoorn*.

Ontroerend is ook opnieuw te horen, dat deze door zijn vader gekwelde ziel, zich niet alleen vermorzeld voelde als een kakkerlak, maar gezien de desinteresse voor hem, ook meende dat daarom wel niemand geïnteresseerd zou zijn in zijn literatuur en daarom zijn beste vriend Max Brod (1884-1968)⁵⁴, tevens uitgever gebood al zijn werk te vernietigen. Daar heeft deze Max zich wijselijk niet aangehouden. Grappig is te horen welke literatuur van hem de gids aanhaalt voor zijn anekdotes, zoals de *Metamorphose*, terwijl ik over heel andere werken heb meegekregen als zijn belangrijkste werk, zoals *Het proces* en *Het slot*

Ook in Nederland is er een heuse Kafka-kring: <http://www.kafka-kring.nl/activiteit/een-kwarteeuw-kafka-in-nederland/> en is een en ander van zijn boeken, dikwijls niet afgemaakt, verfilmd.

Zelf kan ik deze hoofdstukken over Kafka aanbevelen: 'Engelen en demonen in de moderne cultuur in *Abraham zien* (2006) van Bert Engelfriet; 'Elke Jood heeft zijn systeem', in de epiloog van *De weg uit het getto* (2012), van Michael Goldfarb en 'Het is moeilijk jood te zijn' in boek van Arthur Hertzberg over *Joden, Identiteit en karakter van een volk*!

Hoe geweldig de stadswandelingen ook zijn, op een gegeven moment kunnen je voeten je niet meer dragen. Bijzonder fijn is dan het metronetwerk dat Praag rijk is en ons dicht bij ons hotel Duo bracht, doch niet voordat we eerst nog een kort uitstapje gemaakt hebben bij metro Namesti Republiky, dichtbij

⁵³ En vanwaar in 1948 de communist Klement Gottwald vanaf het balkon duizenden partijgenoten toesprak, hetgeen leidde tot de communistische staatsgreep.

⁵⁴ Deze veelzijdige Joodse auteur is geboren in Praag en gestorven in Tel Aviv. De Tsjechische hoofdstad verbindt hem met Europa, waar hij als jurist werkte en intensief kennismakte met het christendom en het heidendom. In de 1^e WO kreeg hij, dankzij M. Buber, belangstelling voor het zionisme en bij het uitbreken van 2^e WO maakte hij aliya. Dr. L. Engelfriet schreef voor Israel en de Kerk in 2014 (12/4) een prachtig mooi artikel over De visie op het lijden van zionist Max Brod, waarin hij niet alleen ingaat op zijn vriend Kafka, maar ook diens verwantschap met de Deense christelijke denker Kierkegaard (1813-1855). Heel scherp is hij ook op de vertekening van Luther waarin Joden de werken der wet doen (Tora) en christenen wijzen die als goede werken af. De Jood handelt volgens deze visie uit eigengerechtigheid en miskent zodoende dat hij voor zijn bestaan op de genade van God is aangewezen. Christenen zouden dat beter beseffen. Brod wijst deze vertekende visie op het Jodendom pertinent af. De genade is niet een privilege van het christendom, maar vormt het wezen van het Jodendom. Must read! <https://www.chaimclorfene.com/the-messianic-temple> *Heidentum, christentum, Judentum. Ein Bekenttnisbuch*, I en II, München, 1921!

het 'Municipal House' (tsjechisch **Obecní dům**⁵⁵), naast de Kruittoren⁵⁶. "It is constructed to honour the city, carries an allegorical mosaic, the Apotheosis of Prague, on its central gable. Built in 1912 in de late **Art Nouveau**⁵⁷ style, it overflows with dazzling ornamental detail. On the first floor, stateroom upon stateroom lead to the central balcony of the Mayor's Room with a vaulted ceiling decorated by **Alfons Mucha**⁵⁸ where Václav Havel announced the return to democracy in 1989. On the ground floor, the Municipal Café has recovered its former glory. The French restaurant, with its outsized dining room, recalls the high point of the Belle Époque. An entirely different ambience awaits you in the lower level at Pilsen, a traditional Czech restaurant with long, shared dining tables and an **Art Deco** style⁵⁹. The versatility of the Municipal House makes it a fitting metaphor for national renewal." Klik hier voor een virtueel bezoek: <http://www.obecnidum.cz/en/virtual-tour.html>

Terezin memorial⁶⁰

Het duurde even voordat we doorhadden, dat de gedenkplaats van dit concentratiekamp ten noorden van Praag hetzelfde is als het ons meer bekende Theresienstadt.⁶¹

Bij aankomst bleek dat deze oude en voormalige vestingstad uit twee gedeeltes bestaat: het concentratiekamp en het "kleine fort" (de gevangenis). Op 30 oktober 1941 werd SS-Obersturmführer Siegfried Seidl door Adolf Eichmann belast met het opzetten van het getto.

Theresienstadt (Terezín in het Tsjechisch) was oorspronkelijk bedoeld als modelgetto waar prominente Joden, Joodse veteranen uit de Eerste Wereldoorlog en Joodse bejaarden onder relatief gunstige omstandigheden geïnterneerd zouden worden. De praktijk was anders; van de in totaal 140.000 naar Theresienstadt gedeporteerde Joden kwamen er 33.000 in het getto om en werden er 88.000 later alsnog gedeporteerd naar de vernietigingskampen.

De Joodse gettobevolking had ogenschijnlijk een zekere mate van zelfbestuur: de raad van ouderen. Deze raad had onder andere de taak om lijsten op te stellen van wie gedeporteerd zou worden en wie niet. Weigerde men met de Duitsers mee te werken, dan zouden simpelweg alle bewoners gedeporteerd en vermoord worden. Ondertussen werden de leefomstandigheden in Theresienstadt steeds slechter. Waar eerst zo'n 7.000 Tsjechoslowaken hadden gewoond, waren nu 50.000 mensen gehuisvest.

⁵⁵ <http://www.praag-nu.nl/monumenten/24379-art-nouveau-jugendstil-gemeenschapshuis-obecni-dum.html>. Het Obecní Dum staat op de plaats van het voormalig Koninklijk Hof dat koning Wenceslas IV in 1380 liet bouwen. Honderd jaar hadden de vorsten hier hun residentie tot zij hun intrek namen in de Burcht van Praag. In het midden van het gemeenschapshuis bevindt zich de Smetana-concertzaal

⁵⁶ http://www.prague-wiki.com/wiki/Powder_Tower/

⁵⁷ Een andere aanduiding is 'jugendstil'. Deze aanduiding gaat terug op de naam van het weekblad Die Jugend dat vanaf januari 1896 in München verscheen. Voor verwante stromingen die elders in Europa tot bloei kwamen zijn ook andere termen in gebruik, waarvan er een, art nouveau, evenals 'jugendstil' een overkoepelende term is geworden. Art nouveau blijft in het algemeen voorbehouden aan België en Frankrijk, terwijl jugendstil wordt gekoppeld aan Oostenrijk en Duitsland

⁵⁸ Het Mucha museum www.mucha.cz geldt als het Mekka van Art Nouveau meester Alphonse Mucha <http://www.airfrance.fr/FR/en/common/travel-guide/the-mucha-museum-the-mekka-of-art-nouveau.htm> Er is bovendien een Mucha Foundation: <http://www.muchafoundation.org/gallery/mucha-at-a-glance-46>

⁵⁹ Voor het verschil met art nouveau, lees: <http://www.harpersbazaar.nl/cultuur-reizen/news/a3895/art-deco-versus-art-nouveau-verschillen/>

⁶⁰ <http://www.pamatnik-terezin.cz/en?lang=en>

⁶¹ <http://www.praag-nu.nl/tips-voor-dagje-uit/21607-concentratiekamp-terezin-bij-theresienstadt.html>

De Deense regering stond erop dat het [Rode Kruis](#) toegang kreeg tot de 500 Deense Joodse gevangenen. Eind 1943 kreeg het Rode Kruis toestemming om in 1944 de stad te bezoeken. Daarop richtten de nazi's nepcafés en winkels op in het kamp, om het geheel de aanblik te geven van een normale woonplaats. Om de overbevolking voor het Rode Kruis verborgen te houden werden vele Joden naar [Auschwitz](#) gestuurd. Daardoor zaten de overgebleven gevangenen met niet meer dan drie mensen op een kamer. Het Rode Kruis was 'tevreden' over de opvang van Joden en rapporteerde dienovereenkomstig; men had zich compleet laten bedotten.

Duitse propagandafilm

Berucht is *Theresienstadt: Een documentaire over het vestigingsgebied van de Joden*, een [Duitse propagandafilm](#), geproduceerd tijdens de [Tweede Wereldoorlog](#) in het [concentratiekamp Theresienstadt](#). De film werd geschreven en geregisseerd door [Kurt Gerron](#) (1897, Berlijn)⁶². Aanleiding voor de film was het feit dat de Duitsers het [Deense Rode Kruis](#) om de tuin hadden weten te leiden met betrekking tot de situatie van de [Joden](#) in het kamp.

Nadat het Rode Kruis had gerapporteerd dat de Joden goed behandeld werden in Theresienstadt (met name doordat de meerderheid van de gevangenen tijdig was gedeporteerd naar [Auschwitz](#)), besloten de Duitse autoriteiten de [geallieerden](#) ook te bedriegen. Kurt Gerron werd aangesteld om de film te maken, waarin echte gevangenen als acteurs werden ingezet. De Joden moesten het doen voorkomen dat ze in Theresienstadt leefden alsof het een reguliere stad betrof, met winkels, cafés en andere uitgaansgelegenheden. De ondertitel was dan ook *De Führer schenkt de Joden een stad*. De film werd opgenomen gedurende 11 dagen, draaibegin was 1 september 1944. Na de opnamen werden zowel de acteurs als regisseur [Kurt Gerron](#) naar Auschwitz gestuurd en daar [vergast](#). Met de film wilden de Duitsers de geruchten over concentratiekampen voor Joden de kop in drukken. Het was de bedoeling dat de film, via het [Rode Kruis](#), de wereld rond zou gaan. Bij de bevrijding van Theresienstadt werd de film

⁶² Zijn grote doorbraak was zijn rol in "Der Blaue Engel", een film met Marlene Dietrich. Toen Hitler aan de macht kwam, vluchtte hij naar Parijs en later naar Amsterdam. Hij werkte als acteur in de Amsterdamse Stadsschouwburg en regisseerde meerdere films. Na de Duitse inval in Nederland werd hij opgepakt en gedeporteerd naar Theresienstadt, waar hij een cabaret voor gevangenen organiseerde.

door de geallieerden gevonden. De film wordt vandaag de dag nog steeds vertoond in het museum op de plek van het kamp.

Door toeval is circa twintig minuten van de film bewaard gebleven. De video-installatie van Kees Hin en Sandra van Beek toont overlevenden en deskundigen die reageren op de door de regisseurs bewerkte filmrestanten. Het commentaar van de gefilmde – stille getuigen van elkaars woorden – beweegt zich tussen propaganda en waarheid over Theresienstadt, het modelconcentratiekamp voor de beter gesitueerde Joden zoals de overlevering wil.⁶³

Terugkeer ongewenst

Charles Lewinsky, de auteur van bestseller “Het lot van de familie Meijer”, komt op 1 oktober 2017 nu ook in NL met zijn nieuwe roman, getiteld “Terugkeer ongewenst”.⁶⁴ Het boek is gebaseerd op het verhaal van de Joodse acteur/regisseur Kurt Geron die tijdens de Tweede Wereldoorlog in het getto Theresienstadt in Tsjechië een propagandafilm maakte in opdracht van de nazi's.

Tijdens de tweede wereldoorlog werd de rooms-katholieke priester Tisso hoofd van de nazi-regering in Tsjecho-Slowakije. Als zodanig heeft hij vele jodentransporten georganiseerd naar de kampen in Duitsland.⁶⁵

's Werelds oudste Holocaustoverlevende - De pianiste van Theresienstadt⁶⁶

Een zeer bijzondere overlevende van dit concentratiekamp is Alice Herz-Sommer. Zij overleed pas in 2014 op 110-jarige leeftijd! In 1943 werd ze, als Joodse, naar het concentratiekamp van Theresienstadt gestuurd, samen met haar echtgenoot en haar toen zesjarige zoon. Haar man overleed een jaar later, in 1944, in Dachau. Vanaf 1949 vestigde ze zich in Israël, waar ze professioneel pianiste was en muziekles gaf. In 1986 verhuisde ze naar Londen. Haar zoon overleed aldaar in 2001. In 2012 verscheen het boek *A Century of Wisdom (De pianiste van Theresienstadt)* waarin zij haar verhaal aan Caroline Stroessinger uiteenzette. De film *"The Lady in Number 6 Music Saved My Life"*, die gaat over haar leven, werd in 2014 genomineerd voor een Oscar voor Beste Korte Documentaire en won deze ook.

Franckesche Stiftungen in Halle⁶⁷

August Hermann Francke (1663-1727)⁶⁸. Wat een bijzonder mens is dat geweest! Doch ook hoe onbekend. En wat een gigantische nalatenschap heeft hij achtergelaten. Je moet het met eigen ogen zien om te geloven:

⁶³ <https://www.eyefilm.nl/film/theresienstadt-film-of-waarheid-0>

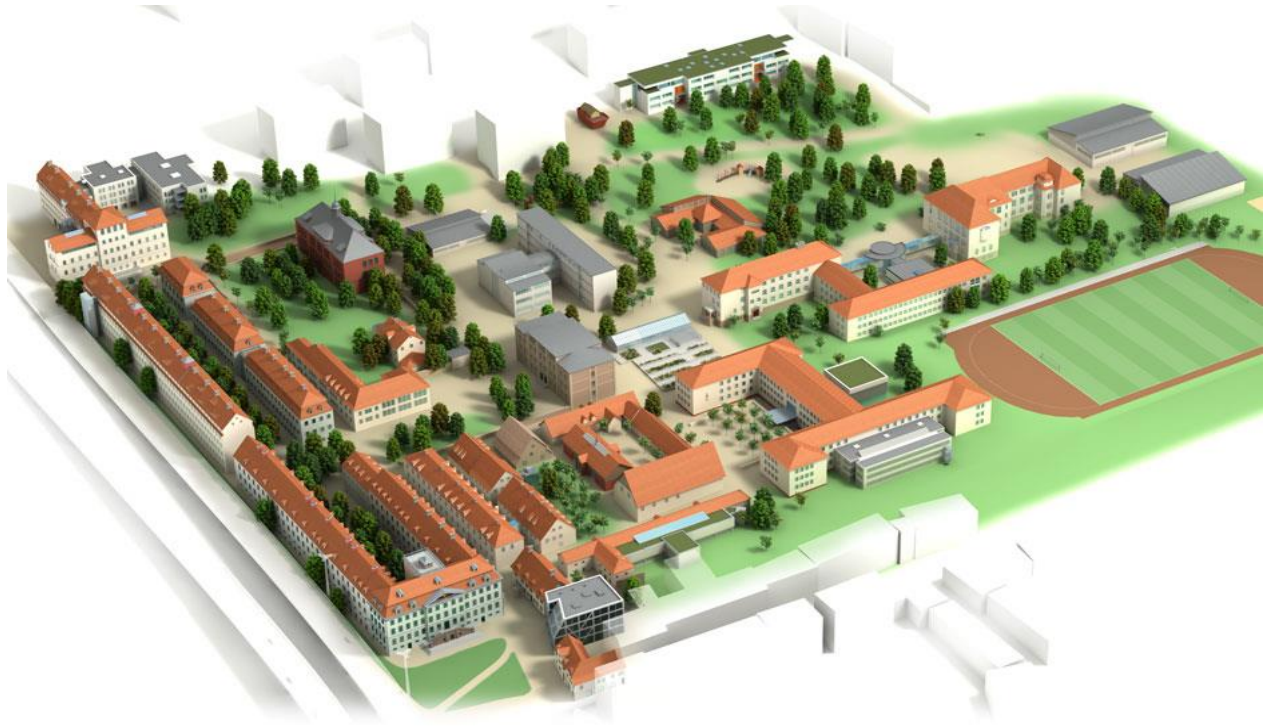
⁶⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=PscyHZ-w8CU> waarin hij zelf over zijn boek spreekt.

⁶⁵ "De paus en de Jodenvervolging" van prof.dr.Hans Jansen.

⁶⁶ <https://youtu.be/dMB94uffON0> en <https://www.youtube.com/watch?v=8oxO3M6rAPw> geven een mooi portret.

⁶⁷ <http://www.sachsen-anhalt-tourismus.de/kultur/unesco-welterbe/franckesche-stiftungen/>

⁶⁸ <http://www.francke-halle.de/wir-ueber-uns-a-1509.html>

Wikipedia Nederlands gebruikt slechts enkele zinnen. In [Erfurt](#) begint hij de studie theologie. Dat de jonge Francke zijn studie uiterst serieus nam, blijkt wel uit het feit dat hij er tien jaar aan besteedde, diverse universiteiten bezocht ([Kiel](#) en [Hamburg](#) in [Leipzig](#)) Hebreeuws leerde schrijven en studiegroepjes oprichtte. Daar maakte hij kennis met [Philipp Jacob Spener](#) (1635-1705), de "vader van het Duitse piëtisme"⁶⁹, bekend van zijn *Pia desideria* ('Vroom Verlangen' uit 1675⁷⁰), die van mannen als Jean de Labadie⁷¹ en John Bunyan geleerd had wat bijbelse exegese is. Spener, die gezelschappen van vromen in het Duitse lutheranisme introduceerde, moedigde het initiatief van Francke en zijn vriend en latere collega Paul Anton aan. Een punt waarin Spener afweek van de gangbare lutherse orthodoxie, was de verwachting van het geestelijk herstel van het joodse volk. Zo dacht hij bij Romeinen 11:26 aan het etnische Israël, niet aan de Kerk. Hij ontdekte dat ook Luther dit vers in een preek zo had uitgelegd, maar dat men in de publicatie ervan diens woorden had vervalst. Spener sloot zich nadrukkelijk bij de jongeren Luther aan en pleitte voor krachtig zendingswerk onder de Joden. Diens latere geschriften van 1543 zag Spener als niet relevant.

Gelukkig kunnen we dankzij het lectoraat Christelijk leraarschap van Driestar hogeschool (L. D. van Klinken) veel uitgebreidere informatie over hem vinden: <https://www.driestar-educatief.nl/medialibrary/Driestar/Kennisonwikkeling/Lectoraat%20Christelijk%20leraarschap/Compendium/Francke.pdf>

⁶⁹ Voorlopers van deze nadruk op persoonlijke vroomheid (pietas) en een leven van radicale christelijke toewijding waren vooral Johann Arndt (1555-1621, *Wahres Christentum*) en Heinrich Müller (1631-1675, *Der himmlische Liebeskus*), die ook Johann Sebastiaan Bach geïnspireerd hebben.

⁷⁰ Waarin hij pleitte voor gezamenlijke bijbelstudie in huissamenkomsten, een grote rol voor leken in de kerk, , praktische toepassing van de christelijke leer, mildheid tegenover andersdenkenden, een hervorming van het theologisch onderwijs en praktische prediking. (Uit *Dubbel snoer van licht*, W. Ouweneel, medaillon 38)

⁷¹ Hij reisde veel, o.a. naar Geneve waar hij luisterde naar Jean de Labadie die grote indruk op hem maakte. Voor de invloed van Labadie op Spener, zie o.a. *An Introduction to German Pietism: Protestant Renewal at the Dawn of Modern Door Douglas H. Shantz*. Spener werd geen Jean de Labadie, geen conventikelvrome. Hij bleef trouw aan de Lutherse kerk van zijn dagen en pleitte ervoor de officiële leer van de kerk in ere te houden.

Dankzij de hulp van Spener werd Francke in 1692 predikant in Glaucha, een armelijk voorstadje van Halle (37 cafés op tweehonderd huishoudens). Aan de pas opgerichte universiteit van Halle werd hij aangesteld als professor in de Griekse en oosterse talen. Om de arme kinderen onderwijs te kunnen bieden, begon Francke in zijn pastorie een armenschooltje. Het was het begin van de Franckesche Stiftungen. Naast de armenschool ontstonden er een weeshuis, een kostschool, een opleidingsschool voor leraren, een uitgeverij en een apotheek. Inmiddels was Francke in 1694 getrouwd met Anna Magdalena von Worm. Het

huwelijk werd gezegend met een dochter en twee zonen. In verband met een afnemende gezondheid maakte hij in 1705 een rondreis door Nederland. Op enkele plaatsen ging hij in het Hollands voor in een kerkdienst.

Augustus Hermann Franckes piëtisme in Halle geldt als het belangrijkste sociale hervormingsbeweging tussen de Reformatie en de Verlichting en wordt vaak aangeduid als de tweede Reformatie. Uitgaande van de impulsen Martin Luthers ontwikkelde de lutherse theoloog en pedagoog Francke:

- ◆ de visie van een globale hervorming van de maatschappij ten bate van elke man en vrouw,
- ◆ onderwijshervormingen bestemd voor zeer actuele onderwerpen zoals sociale participatie en gelijkheid in het onderwijs,
- ◆ het idee om elk een bijbel in de hand geven, gerealiseerd door de oprichting van de eerste wereldwijde Bijbelgenootschap, de *Cansteinschen Bibelanstalt*.

Daar was tevens de enige Reformatie tentoonstelling speciaal voor **de jeugd**, onder het motto: **“Du bist frei”**⁷² Waarschijnlijk als variant op Luther's *“Von der Freiheit eines Christenmenschen”*. Anders dan Erasmus meende Luther dat onze wil niet geheel vrij is. Luther's begrip van vrijheid is in ieder geval niet die van onze tijd, waarin het individu ten onrechte wordt gezien als een autonoom subject. In 1525 reageerde Luther op Erasmus' denken over de vrije wil van de mens (tegenover God) met het geschrift *Over de onvrije wil*. Hierin verdedigde hij de stelling dat het ideaal van de humanitaire opvoedbaarheid van de mens een illusie was. Niet de mens, maar God – zo stelde Luther – hoorde in het middelpunt te staan. De menselijke vrije wil behoorde volgens hem tot ‘het rijk van de duivel’. Daar ook aandacht voor de nieuwe mediarevolutie in die tijd, Zoals in onze tijd de sociale media niet meer weg te denken zijn, nam mede door het werk van Luther het drukwerk een enorme vlucht. In zekere zin gold Martin Luther, vanwege zijn liefde voor muziek als het grootste geschenk van God, ook als een ‘popstar’. Die muziek stond echter wel in het teken van “die Lobe an Gott”.⁷³

⁷² <http://www.francke-halle.de/du-bist-frei-reformation-fuer-jugendliche/veranstaltungen-v-408.html>

⁷³ Er is nog wel een ander project, speciaal voor de jeugd dat ik tegenkwam: „DenkWege zu Luther” is het landelijke project van de Ev. Academies Saksen-Anhalt en Thüringen voor filosofische, culturele en religieus onderwijs voor

Grappig was dat ik bij thuiskomst mijn bieb doorzocht heb met in achterhoofd: moet daar meer informatie over hebben. En jawel met tekening en al van complex in Halle! in boek van W. Augustiny "*Ga heen en verkondig*" met verhaal over de apostel der Tamils: Bartholomeus Zwiegenbalg en Heinrich Plütschau! Wat een dramatisch maar vruchtbaar leven.

Kun je voorstellen dat 'orthodoxe' Lutheranen, van toen zending niet alleen overbodig vonden, omdat de zendingsopdracht van Christus reeds vervuld was, doch nog in 1708 protestantse zendelingen zelfs als "valse profeten" beschouwden? De Lutherse bisschop van Seeland stond afwijzend naar verzoek van koning van Denemarken om de nieuwe onderdanen in de Deense kolonie Tanquebar in Oost-Indië geestelijk te verzorgen en dus zendelingen ter beschikking te stellen. De lutherse orthodoxie (incl. de Wittenbergse faculteit) hadden zich in 1652 tegen de zending uitgesproken met bijbelse, historische argumenten een verplichting om als kerk zending te drijven afgewezen. Deze mening beschouwde de orthodoxie als bindend.

Wittenberg

Wat een stad! Ook hier een en al relevante historie over de breedte van nog geen 2 kilometer! En wat zijn er veel activiteiten georganiseerd in deze Lutherstad: <https://lutherstadt-wittenberg.de/>

Direct na aankomst konden wij om 19.00 gelijk nog meedoen aan een stadswandeling met uiterst deskundige gids. Hij leidde ons van Oost naar West langs de Slotkerk van Frederik de Wijze, het marktplein met zijn standbeeld en de stadskerk, de universiteit 'Leucorea' dat ook wel Prediger-seminarium wordt genoemd, het huis (en museum) van zijn vriend Philip Melancton, de binnenplaats van de apotheker en schilder Lucas Cranach de oudere en zijn twee zonen met dezelfde naam en het Luther-huis of beter gemeenschap, dat gerund werd door zijn vrouw Kathe von Bora⁷⁴ en dat gelardeerd

jongeren tijdens het Reformatiejubileum in 2017. http://www.denkwege-zu-luther.de/de/reformation_politik_2014.asp Zie ook: <http://www.wegezuluther.de/index.php?id=4> en <http://www.mdr.de/reformation500/rezeption-und-wirkung/index.html> en <https://www.luther2017.de/en/>

⁷⁴ In het Cisterciënzer klooster in Nimbschen gingen de geschriften van Luther stiekem rond als de abdis niet keek. De nonnen zagen wel wat in de kritiek op de kerk. In 1523 ontvluchtte zij (24 toen) met elf medezusters haar

met allerlei anekdotes.⁷⁵ Ze regelde het familiale leven rondom Luther, zorgde voor hun zes kinderen en werkte voor het familie-inkomen. Dit deed zij door de aankoop en/of huur te bevorderen van land en tuinen en het uitbaten van een brouwerij ten behoeve van de eigen huishouding, zodat Luther, inwonende studenten en gasten niets te kort kwamen. Zij zou zijn bezit na zijn dood niet erven en tot haar dood in 1552 in armoede leven. Vanaf dit voorjaar is haar leven te aanschouwen in de Duitse video Katharina Luther.⁷⁶

Park en slot Wörlitz⁷⁷

Het duurde even voordat wij samen eens werden over waar te overnachten, doch konden dankzij Marja's smartphone (Provider Ben) uiteindelijk in de buurt een pittoresk hotel boeken "Zum Gondoliere".

Dat in de buurt viel echter wel tegen en we hadden geluk dat er zo laat nog iemand kwam opendoen.

klooster en vond onderdak bij twee belangrijke families in Wittenberg. Het leven in vrijheid was anders dan de ex-nonnen hadden verwacht. Jonge, ongehuwde vrouwen werden met de nek aangekeken. Ze hadden geen ervaring met mannen, maar moesten trouwen. Verliefd was Luther niet toen hij haar op 13 juni 1525 uiteindelijk huwde, maar de gevoelens kwamen met de jaren bij het echtpaar.

⁷⁵ <http://www.luther.de/nl/bora0.html>

⁷⁶ Trailer: <https://www.youtube.com/watch?v=KsYO3cW9bZE>

⁷⁷ <https://lutherstadt-wittenberg.de/kultur/unesco-weltkulturerbe/gartenreich-dessau-woerlitz/>

Tentoonstelling 95 Schätze - 95 Menschen

En de andere dag, hebben wij de nationale speciale tentoonstelling *95 Schätze - 95 Menschen* naast het voormalige Lutherhuis in Wittenberg bezocht! Met behalve uitvoerige [Reformation 2017 tentoonstelling](#) over leven en werk van Maarten Luther ook 95 historische portretten van zeer uiteenlopende mensen

van de afgelopen 500 jaar en de invloed van Luther op hun leven. Voor een impressie, zie: <http://www.anschlaege.de/casestudy/95-schatze-95-menschen-exhibition-design/>

Ook de boekhandels liggen vol met boeken over Luther:

Wittenberg in 360 graden

In Wittenberg is ook het grootse spektakelstuk te zien van Yadegar Asisi⁷⁸:

⁷⁸ <http://www.asisi.de/en/exhibition-venues/wittenberg-luther1517/service.html>

<https://www.wittenberg360.de/> waardoor de stad tot leven komt alsof je zelf in 1517 bent.

Martin Luther und das Judentum.

Aan het eind van onze wandeling terug naar de auto hebben we ook nog speciale 'wander' tentoonstelling over *Martin Luther und das Judentum*. Wij hadden geluk de oorspronkelijke panelen te zien bij de *Evangelische Akademie*.⁷⁹ Als je ze genoeg vergroot kun je de panelen hier zelf lezen.⁸⁰ Wij spraken daar nog met een deelnemer over wel of niet weghalen van de Sau op een steenreliëf.

<https://r2017.org/weltausstellung-reformation/>. De gezamenlijke Evangelische Akademien in Duitsland hebben speciaal project over antisemitisme en protestantisme: <http://www.evangelische-akademien.de/projekt/antisemitismus-und-protestantismus/>

De stad Wittenberg bevat een Judensau vanaf 1305, aan de gevel van de Stadtkirche, de kerk waar Martin Luther preekte. Het beeldt een rabbi uit die onder de staart staat en andere Joden drinken uit zijn spenen. Een opschrift leest "Rabini Schem HaMphoras," gibberish die vermoedelijk bastardizes "shem ha-meforasch" (zie Shemhamphorasch). Het beeldhouwwerk is een van de laatste overblijvende voorbeelden in Duitsland van 'middeleeuwse joden beet.' In 1988, op het moment van de 50ste verjaardag van de Kristallnacht, is het debat over het monument opgegroeid, wat

⁷⁹ <http://www.reformation.ekbo.de/veranstaltungen/ausstellungen/wanderausstellung-martin-luther-und-das-judentum.html>

⁸⁰ http://2017.kirchenkreis-wittenberg.de/attachment/1e21ce50458bd961ce511e297c1e54d70b7dc73dc73/0680b468bb8544cfa28668c837769bf1/wanderausstellung_luther_und_das_judentum_-_inhalt_technische_daten_ausleihe_.pdf

resulteerde in het toevoegen van een beeldhouwkunst dat erkende dat tijdens de Holocaust zes miljoen Joden onder het teken van het kruis werden vermoord.

In 1537 wilde de lutherse keurvorst Frederik van Saksen, de 'Grootmoedige' genaamd, alle Joden uit zijn land verbannen. De Joden (waaronder Josel von Rosheim⁸¹, zochten steun bij Luther, maar deze wilde hen niet eens ontvangen, uit vrees dat ieder opkomen voor de Joden er slechts toe zou leiden hen in hun halsstarrig afwijzende houding tegenover iedere poging tot bekering zou stijven.

Kort daarna schreef hij zijn eerste werk tegen de Joden (1538): *Brief wider die Sabbather* ('Brief tegen de sabbathouders'), waarin hij hen 'door duivels bezeten' en door God 'verdoemd' noemde. Na deze brief werd de toon van Luther, zowel op de kansel als in zijn beroemde tafelgesprekken (Tischreden), steeds feller tegen de Joden, met absoluut dieptepunt zijn twee geschriften uit 1543, drie jaar voor zijn dood: *Von den Juden und ihre Lügen* en *Vom Schem Hamphoras und vom Geschlecht*.

Campagne om Judensau te verwijderen

Daarin reageert Luther op de beeldhouwkunst van de **Judensau**⁸² in Wittenberg. Maarten Luther was de

eerste, die in zijn twee anti-joodse traktaten het zwijn – dat in de christelijke kunst zoals we zagen met de jood wordt vereenzelvigd – met de Talmoed identificeerde, omdat de Talmoed volgens alle door Luther genoemde katholieke auteurs de bron is van de verdorven levenswijze van joden. Hij verbastert zelfs de voor joden heilige naam in uiterste spot tot 'Schem Haperes' (= daar is de drek) en verbindt hem met het volgende afschuwelijke verhaal over een joods zwijn. Hij schrijft: "*Hier in*

Wittenberg heeft de kunstenaar voor de katholieken van de parochiekerk een zeug uit steen gebeiteld. Onder de zeug liggen biggen en joden, die melk zuigen. Achter de zeug staat een rabbijn, die de rechter poot van de zeug opheft en met zijn linkerhand trekt hij de staart over zich heen. Hij staart onder de staart in de Talmoed, alsof hij iets heel bijzonders wil lezen. Dáár hebben joden wis en waarachtig die woorden "Schem Hamphoras" gelezen". Hetgeen een aanduiding is voor de verboden naam van God in de kabbala.

In 1555 vaardigde Paus Paulus de IV een bul uit, waarin hij verbood dat joden nog langer onder niet-joodse burgers zouden wonen. Zij werden vanaf die tijd in een aantal landen naar de getto's verbannen.

⁸¹ De 'bevelhebber der joden', cq. geldhandelaar kreeg tijdens de kroning van Karel V in Aken in 1519 – tegen een grote financiële bijdrage aan de krijgskas van de koning – een vrijgeleidebrief voor alle joden in Duitse gebieden. Na de Rijksdag in Augsburg in 1530 kreeg hij het recht en de autoriteit uit naam van alle joden verdragen te sluiten. Hij verdedigde de joden niet alleen tegen aanvallen van Luther, maar ook de keurvorst van Saksen Johann Friedrich en tegen de reformator Maarten Butzer. "De joden in Duitsland", Nachum T. Gidal, Könnemann, 1988.

⁸² Isaiah Schachar schreef er een speciale studie over: *The Judensau: a medieval anti-Jewish motif and its history*. Warburg Institute, 1974. In deze diepgaande studie van alle afbeeldingen van de 'Judensau' in de christelijke kunst, schrijft hij over de betekenis hiervan het volgende: "Alle voorstellingen van de 'Judensau' willen onmiskenbaar laten zien, dat de joden bij de zwijnen horen en de zwijnen bij de joden. Met andere woorden: de joden moeten worden ingedeeld bij een andere en te verafschuwen categorie van schepselen dan de mensen; zij stammen af van de zeug en daarom gaan ze vanzelfsprekend onder haar liggen om melk uit haar tepels te zuigen (...) De kunstenaars willen in beeld brengen dat de joden onder de dieren thuishoren en in ieder geval niet zijn zoals mensen zijn (...) Geen voorstelling van de jood uit de christelijke kunst heeft het racistisch denken over de jood zo diepgaand beïnvloed als die van de 'Judensau', waarvan ook nog na de emancipatie en assimilatie van de joden in Europa nieuwe afbeeldingen verschenen".

As a Messianic Jew, Richard Harvey considers Luther and his legacy today, and explains how Messianic Jews have a vital role to play in the much-needed reconciliation not only between Protestants and Catholics, but also between Christians and Jews, in order for Luther's vision of the renewal and restoration of the church to be realized.

In juli 2016 heeft Dr. Richard Harvey, een Messiaanse Joodse

Theoloog uit het Verenigd Koninkrijk, een petitie op Change.org ingeleid om de Wittenberg Judensau te verwijderen.⁸³

[Luther and the Jews: Putting Right the Lies](#)

Net nadat ik dit geschreven had, kwam er een e-mail binnen over een nieuw boek van Richard S. Harvey: *Luther and the Jews: Putting Right the Lies*:

Missioloog en oudtestamenticus Christopher J. H. Wright, Langham Partnership zegt hierover: *"Prepare to be shocked. Prepare to be grieved. Prepare to be challenged to the core. . . . Harvey's timely book exposes with documented clarity the horrid truth of what Luther thought, said, preached, and wrote. . . . But Harvey's . . . goal is much higher. . . . As a man of peace, he records also the efforts that have been made by Lutheran communities to confront and repent of this part of Luther's legacy . . . and as a devoted follower of Yeshua . . . he longs for the deepest reconciliation that the one Lord of Jew and Gentile died and rose again to accomplish."*

Op Amazon, kun je alvast een inkijkje nemen en zijn inleiding lezen: *Can anything good come out of Wittenberg?*⁸⁴

[Reactie van een liberaal Joodse nieuwtestamenticus en een liberale rabbijn uit eigen land](#)

Joden troostten zich met het feit dat andere protestanten zich verzetten tegen Luthers aanval. De Zwitser Heinrich Bullinger⁸⁵ en de Duitse hebraïcus Andreas Osiander veroordeelden Luthers lasterpraat over en oproepen tegen de joden. Ook zijn vriend en collega Philip Melanchton was het oneens met zijn oproep om de joden te vervolgen. Toch liet hij Luthers geschrift aan de landgraaf van Hessen wegens 'waarlijk veel nuttigs en leerzaams' zenden. Deze liet daarop evenals de keurvorst van Saksen een bevel tot uitwijzing uitvaardigen waarbij aan ieder Jood het oponthoud, ja zelfs de doortocht werd verboden.

Pinchas Lapide vind echter dat men minder nadruk moet leggen op de uitvallen van de latere Luther en meer moeten letten op de positieve manier waarop de vroegere Luther schreef over het Hebreeuws, de Tora, de 'eerstgeboorte' van de synagoge en de joodse herkomst van Jezus. We zouden meer aandacht

⁸³ <https://www.change.org/p/pfarrer-dr-johannes-block-verwijder-de-wittenberg-jodenzeug-dutch> inclusief een PowerPointpresentatie van uur met audio!

⁸⁴ <https://www.amazon.co.uk/dp/1532619014>

⁸⁵ Hij vond die geschriften 'nuttige leer', maar 'zeer smerig geschreven' en 'niet te verontschuldigen'. Hij schreef in een brief aan Martin Bucer, dat men de indruk kreeg dat dit 'door zwijnenhoeders en niet door een beroemde zielenherder was geschreven.' Hij had echter aan de verkeerde man geschreven, want ook Bucer ontpopte zich als een niet minder grimmige jodenhater dan Luther. W. Keller, *"En zij werden verstrooid onder alle volken."*

moeten geven aan Luthers aanval op de anti-joodse lijdensvroomheid en zijn kritiek op het christelijk anti-judaïsme. Luthers radicale omkeer in zijn later jaren verklaart Lapide uit diens vergeefse 'bekeringsijver' en diens groeiende verdenking dat de boerenopstanden en evangelische sekten als de sabbatisten en de Münsterse wederdopers door Joden beïnvloed zouden zijn.⁸⁶

Misschien ook wel interessant wat bij onzent, rabbijn Lody van de Kamp zegt over de herdenking van Luther na 500 jaar, op de website van christenen voor Israël⁸⁷

Vanuit de Joodse gemeenschap wordt vanwege de aanstaande herdenkingen van 'vijfhonderd jaar Reformatie' kerken in Nederland gevraagd excuses te maken voor die uitspraken van Maarten Luther. Die oproep is begrijpelijk, maar die roept zelf ook weer vragen op.

Voor Luther, als product van de Roomse Kerk, opgevoed in katholieke instituten in middeleeuws Duitsland, lag het voor de hand om met antisemitische gedachten en waanideeën door het leven te gaan. Dat wat in de jonge Luther gezaaid was, raakte hij zijn hele leven niet meer kwijt.

Te denken dat de kerkhervormer met zijn afkerige gedachten over Rome ook meteen maar even het anti-judaïsme achter zich zou laten is naïef. Daar zijn weinig excuses voor aan te bieden. Als er een oordeel over Luther moet worden gevormd, dan moeten we dat doen over het einde van de vijf eeuwen na die historische dag waarop hij met zijn 95 stellingen tevoorschijn kwam.

Hoe staat de kerk er nu, in 2015, voor met betrekking tot het Jodendom? De visie van Luther op Joden doet mij een beetje denken aan de vaak negatieve houding van de Nederlandse samenleving direct na de Tweede Wereldoorlog. Was dit na de Holocaust verbazingwekkend? Voor velen wel.

Toch was die aanwezigheid van Jodenhaat te begrijpen.

In Duitsland werd vanaf 1933 en in ons land vanaf 1940 voortdurend antisemitische propaganda over de Joodse gemeenschap uitgestort. Dag in, dag uit werd gif gezaaid. Met de handtekening van de capitulatie op 5 mei 1945 verdween dat vergif niet. Het woekerde nog vele jaren door in de samenleving.

En zo is het Maarten Luther ook vergaan. Het gezaaide gif kwam met zijn publicaties op gezette tijden steeds tevoorschijn. Nu zijn wij vijf eeuwen verder om te kijken of het gif verdwenen is. Excuses over die monnik die Rome de rug toekeerde zijn niet echt van belang en vrij onzinnig.

Zie ook reactie en artikel van wijlen ds. G. Hette Abma⁸⁸, die eindigt met:

Opnieuw is een chirurgisch mes op tafel gelegd. Zijn we bereid in het eigen kerkelijk vlees te snijden of niet? Als dat niet gebeurt wordt de herdenking van de reformatie een farce.

Als we ontdekken waar we werkelijk staan, zullen we erkennen: het moet echt anders!

De allesbeslissende vraag is of wij bereid zijn de blijvende verkiezing van het volk Israël te aanvaarden.

⁸⁶ Dubbel Snoer van Licht, Ouweneel, p. 400

⁸⁷ <https://christenenvoorisrael.nl/2015/10/luther-en-de-joden/>

⁸⁸ <https://christenenvoorisrael.nl/2015/09/zwarte-kanten-van-ons-theologische-verleden/>

Dialog der Konfession met Julius Pflug

Na het met eigen ogen aanschouwt hebben van 't jodenzwijn hoog op de stadskerk van Wittenberg, stapten wij nog binnen bij een open deur van een plaatselijk kerkelijk initiatief. Daar kwamen wij persoonlijk in gesprek met organisatrice van bijzondere grote oecumenische en cultuurhistorische tentoonstelling over bisschop (van Naumburg) Julius Pflug (1499-1564)⁸⁹ en de Reformatie, die onder de titel *Dialog der Konfession*⁹⁰ te zien is in 1050-jarige domstad Zeitz.⁹¹ Ik had nog nooit van deze man gehoord, doch hij werd voorgesteld als iemand, die serieus poging heeft gedaan Luther en vooral zijn vriend Philip Melanchton recht te doen en gehoor te geven aan hun bezwaren.

Dat moest ik thuis nog maar eens verder onderzoeken. Wat als eerste opviel is dat Wikipedia NL geen lemma over hem heeft en het dus klopt dat wij niets van hem weten. Wel in het Duits en Engels en een paar andere talen. Maar na een zoekopdracht naar specifiek Nederlandstalige informatie, vond ik gelukkig dankzij het Kenniscentrum van de Gereformeerde Gezindte Digibron (powered by Erdee Media Groep) de volge recensie (uit jan. 1992), n.a.v. heruitgave van een biografie van J.V. Pollet. Hij publiceerde vijf delen met brieven van Julius Pflug, die in de geschiedenis van de Reformatie een rol van betekenis speelde en als humanist tegelijk toegewijd was en bleef aan de zaak van de stoel van Rome. De stof is verdeeld naar de regeringsperiodes van de vorsten met wie Pflug in aanraking kwam: Hertog Georg met de baard, Hendrik de Vrome, Maurits van Saksen, Keurvorst Maurits en keurvorst August van Saksen. In alle periodes zien we hem als Ciceronianus, niet slechts in de literaire zin van het woord, maar ook en vooral als volgeling van Erasmus en diens ideeën. Dit morele humanisme was attractief voor een niet onbeduidend aantal reform-katholieken, die overtuigd waren van de noodzaak om tot een wezenlijke verbetering te komen van de toestanden in de kerk. Pflug behoort tot degenen, die tijdens de godsdienstgesprekken van de jaren veertig een mogelijkheid zagen van toenadering in de leer der genade, die effectief werkt, zodat beide principia onverlet bleven, zowel dat van de gratuïteit als dat van de effectiviteit van de genade. Toen dit een illusie bleek in het gesprek tussen Rome en Reformatie, viel de keus voor hem niet moeilijk: hij koos de zijde van Rome en bleef binnen de mogelijkheden die hem in Saksen geboden werden op reformatie aandringen binnen de kerk.

Opvallend genoeg, beluister ik ook hier weer via Erasmus de invloed en doorwerking van de Moderne Devotie!

Beloning voor zijn inspanningen, die gericht waren op een evenwicht tussen de denominaties werden hem ontzegd. Net als zijn tegenstander Melanchton was hij niet in staat om de onoverbrugbare politieke en kerk-politieke tegenstellingen van zijn tijd te overwinnen. Ook Martin Bucer⁹² was bij deze poging betrokken. Zo was er 'het gesprek' in Regensburg 1540/41, door Karel V belegd ter gelegenheid van de Rijksdag, was een voortzetting van het dispuut in Worms. Ook Calvijn was uitgenodigd, mede op aandrang van Melanchton. Hij zou de besprekingen echter voortijdig verlaten in verband met de voorbereidingen voor zijn terugkeer naar Geneve. Calvijn verweet Bucer dat hij zich te soepel opstelde ten opzichte van de rooms-katholieke theologen. Hij meende dat zijn ambtsbroeder veel te ver ging in zijn pogen een compromis te bereiken. En Luther zou zich later laten ontvallen: "Bucer? De gladde schelm heeft bij mij alle geloofwaardigheid verloren. Ik vertrouw hem nooit. Hij heeft me te vaak bedrogen. Hij heeft zich op de Rijksdag te Regensburg slecht gedragen, hij heeft willen bemiddelen tussen mij en de paus en gezegd: Och kom, het is toch een trieste zaak wanneer zoveel zielen moeten omkomen vanwege één of twee geloofsstukken. Hij ziet de dingen te zeer als een politieke aangelegenheid, die men vanwege de tijdsomstandigheden veranderen kan of zomaar naar de oude toestand terug kan zetten".

[illegible]

Ook in Nederland is er van alles te doen en beleven rondom Maarten Luther. Zo is er dit najaar een tentoonstelling in het Catherijne-convent en ook onze Zuiderburen in Antwerpen en Leuven laten zich niet onbetuigd. Zie vooral de website <https://www.refo500.com/> voor alle verdere informatie. Refo500 heeft tevens de glossy uitgegeven: *Luther, Rebel, hervormer, mediaman*. Uitgeverij Vuurbaak. €8,95!

⁹⁰ <http://www.kulturstiftung.de/dialog-der-konfessionen-2/>

⁹² <http://www.digibron.nl/search/detail/17439c7c64828e26444b1c382b3b3a41/martin-bucer-een-vergeten-reformator>

Vrijdag 25 augustus is er een symposium van de PTHU over:

Luther en de vrijheid: mogelijkheden en grenzen van vrijheid toen en nu, waarbij het ook voor ons van belang is nader kennis te maken met Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494), die niet 95 maar 900 thesen bij de paus had ingediend, waarvan 118 over de kabbala.

https://www.ptthu.nl/Vrijheid/Symposium_Luther_en_de_vrijheid/?whwp_s.38=3U4uEwjy3wfsOnkxtsKxWw

De PTHU Groningen houdt op 28/8 eveneens een conferentie mét excursie en wel over Vrijheid en gebondenheid in de Joods-Christelijke traditie: een klassieke paradox:⁹³

*Een christen is een vrije heer over alle dingen, aan niemand onderworpen. Een christen is een dienstvaardige knecht van allen, onderworpen aan allen.*⁹⁴

De paradoxale relatie tussen "vrijheid" en "gebondenheid", die M. Luther in zijn klassieke verhandeling over christelijke vrijheid van 1520 aankaartte, is een bijbels kernprobleem over metaforisch taalgebruik met grote praktische relevantie. Er is op hele verschillende manieren over gesproken in de geschiedenis van het jodendom en het christendom. Onze conferentie met lezingen en debatten wil de complexe relatie tussen "vrijheid" en "gebondenheid" in historische context belichten en reflecteren op doorlopende uitdagingen.

De bioscoopspelfilm *Storm, Letters van vuur* is thuis te bekijken via Pathé:

<https://www.pathe.nl/film/21631/storm-letters-van-vuur>

Deze film, gebaseerd op boek van Karen van Holst Pellekaan vertelt het verhaal van de twaalfjarige zoon van drukker Klaas Voeten uit Antwerpen, die in het geheim een verboden brief van Maarten Luther drukt. Klaas wordt betrapt en veroordeeld tot de brandstapel. Storm kan nog net op tijd vluchten met het zetsel van de brief en is op dat moment vogelvrij. Er wordt door iedereen op hem gejaagd. Geholpen door Marieke, een katholiek weesmeisje dat in de ondergrondse tunnels van de stad woont, moet Storm in een race tegen de klok zijn vader zien te redden van de doodstraf. Wie kan hij nog vertrouwen? Moet hij de brief ruilen voor het leven van z'n vader? Of heeft hij een beter plan?

Wie nog geen plannen heeft voor de herfstvakantie, raad ik zeker aan een bezoek aan Duitsland te overwegen. Ik bied mij hierbij tevens aan als reisbegeleider. Drie – tour reizen organiseert zelfs groepsreizen: <https://www.drietour.nl/luther/luthers-leven-vertelt-door-ds-bert-van-der-woude>

Op 20 september, 20.00 houdt de Lutherse kerk in Leiden een lezing over “De reformatoren en de Joden”, door Piet Warmenhoven en Barbara Heckel. Vredeskerk, Van Vollenhovenkade 24.⁹⁵

Ook de Lutherse gemeente in Utrecht herdenkt Luther met vol programma:

<http://www.elgutrecht.nl/index.php/78-organisatie/187-herdenking-500-jaar-reformatie>

Ik heb mijzelf afgevraagd of ik zelf eigenlijk wel een Lutherse kerk wist te vinden en wat ik van die gemeenschap in Nederland eigenlijk weet. Verbluffend weinig moet ik bekennen. Zeer informatief was/is

⁹³ <https://www.ptthu.nl/Vrijheid/zomerconferentie-vrijheid-gebondenheid/>

⁹⁴ M. Luther, Von der Freiheit eines Christenmenschen, 1520

⁹⁵ <http://www.luthersekerkleiden.nl/agenda/>

de informatie op de website van de Lutherse kerk in Amsterdam, waar de geschiedenis van Luther in Nederland feitelijk begon met tal van vluchtelingen. In 1669 telde de gemeente 26.000 leden, ongeveer 20% van de stadsbevolking!⁹⁶

Het Gilde in Amersfoort organiseert een wandeling op aanvraag, van dinsdag tot en met zaterdag (duur 1,5 uur) vanaf 1 november 2016 tot en met 31 oktober 2017. De prijs wordt 6,00 inclusief bezoek aan de Sint Joriskerk. Aanmelding bij: www.gildeamersfoort.nl, telefoon 033-4722236

Ook op het nieuwste nummer van Historia nr. 7, prijkt op de voorkant een foto van Luther in zijn Strijd om Gods genade, en vervolgens 'de grootste revolutie aller tijden ontketend'.

⁹⁶ <https://www.luthersamsterdam.nl/gs/vantoen.html>